

ՀԵԹՈՒՄ Բ, ԹԵ՛ ՀԵԹՈՒՄ Ա

Ռուբեն Վարդանյան

*Հայաստանի պատմության թանգարան
(ՀՊԹ)*

Քանալի բառեր. *Կիլիկիայի Հայոց թագավորության և Մերձավոր Արևելքի պատմություն, Հեթում Ա, Հեթում Բ, դրամների վերա-
գրման խնդիրներ*

Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունում թողարկված արծա-
թե, արծաթապղնձե և պղնձե դրամները, որոնց վրա ընթերցվում
է ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ... գրությունը, հայտնի են հետևյալ տի-
պերով.

արծաթ՝

1. թագուհին և թագավորը ձողաբարձ խաչի երկու կողմում
կանգնած / խաչակիր առյուծ,

2a. թագավորը ձի հեծած / արաբերեն գրություն,

2b. թագավորը ձի հեծած / արաբերեն գրություն,

պղինձ՝

3a. թագավորը գահին նստած / հավասարաթև խաչ,

3b. թագավորը գահին նստած / հավասարաթև խաչ,

3c. թագավորը գահին նստած / հավասարաթև խաչ,

4. թագավորը ձի հեծած / հավասարաթև խաչ,

արծաթապղինձ՝

5. թագավորի դիմահայաց կիսանդրին / կրկնաթև խաչ,

6. թագավորի դիմահայաց կիսանդրին / հավասարաթև խաչ,

պղինձ՝

7. թագավորի դիմահայաց գլուխը / կրկնաթև խաչ,

8. թագավորը ծալապատիկ նստած / հավասարաթև խաչ:

Առաջին չորսը (1-4) Հեթում Ա-ի թողարկումներն են: Այս ա-
ռումով որևէ տարակարծություն չկա և չի կարող լինել, քանի որ
կան անառարկելի փաստեր ու փաստարկներ դրանք այդ թագա-

վորին վերագրելու համար: Հաջորդ չորսը (5-8) ավանդաբար վերագրվում են Հեթում Բ-ին: ՀԵԹՈՒՄ անունը կրող արծաթե, արծաթապղնձե և պղնձե դրամների համալիր ուսումնասիրությունը, սակայն, ցույց է տալիս, որ դրանք բոլորն, իրականում, թողարկվել են Հեթում Ա-ի երկարատև գահակալման ընթացքում (1226-1268/9 թթ.), իսկ Հեթում Բ-ը (1289-1306 թթ., ընդհատումներով) չի թողարկել ոչ միայն արծաթե դրամներ, ինչուս բոլորը համակարծիք են, այլև, առհասարակ, դրամ չի թողարկել: Այս պնդումն ապացուցելի է, և դրան է նվիրված սույն հոդվածը:

Հայ-սելջուկյան երկլեզվյան արծաթե դրամները և կես դրամները (2a և 2b), որոնց մի կողմում հայոց թագավորի ձիավոր պատկերն է՝ շուրջը հայերեն գրությամբ, իսկ մյուս կողմում՝ երկու, երեք կամ չորս տողանոց արաբերեն գրություն, ոչ միայն վստահաբար վերագրվում են Հեթում Ա-ին, այլև տալիս են ստույգ թվագրման հնարավորություն: Դրանց մի մասի վրա ընթերցվում է Ալա ալ-դին Կայ Քոբադ իբն Կայ Խոսրովի անունը, մյուսների վրա՝ Դիյաս ալ-դին Կայ Խոսրով իբն Կայ Քոբադի անունը: Երկուսն էլ Ռումի (Իկոնիայի)՝ միմյանց հաջորդած սուլթաններ են, որոնցից մեկը՝ Կայ Քոբադ Ա-ը, իշխել է 1219/20-1236 թթ., մյուսը՝ Կայ Խոսրով Բ-ը, 1236/37-1246 թթ.:

Հեթում Ա - Կայ Քոբադ Ա, 1226-1236 թթ.

Սելջուկյան սուլթանությունը Կայ Քոբադ Ա-ի օրոք հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: 1225-26 թվականների ընթացքում, Կիլիկիայի արևմտյան և հյուսիս-արևելյան շրջանների ուղղությամբ կատարած համաժամանակյա արշավանքների միջոցով, սելջուկները ստիպեցին ներքաղաքական ճգնաժամի պատճառով անկայուն վիճակում գտնվող Հայոց թագավորությանը ընդունել Ռումի սուլթանության գերակայությունը¹: Սուլթանի արքունիքում ծառայած, պարսիկ ժամանակագիր Իբն Բիբին ասում է, որ սելջուկների հետ կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն, հայկական կողմը, այլ պարտավորություններից բացի, պետք է դրամ թողարկեր սուլթանի անունով²: Հե-

¹ Տեր-Պետրոսյան 2007, էջ 251, որում հղված են՝ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, 1870, էջ 525, 1871, էջ 518: Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 124-125: Yildiz 2005, p. 94, 110, հղում է Ibn Bibi.

² Yildiz 2005, p. 110, հղում է Ibn Bīb *Al-avāmīr al-‘alā’iyya fi’l-umūr al-‘alā’iyya*, fols 341.

թումի և Կայ Քոբադի անուններով հատված արծաթե երկլեզու գրություններով դրամները պատմագրի այս հաղորդումը հաստատող փաստացի ապացույցն են: Դրանց թողարկումը կարող էր սկսվել ոչ ավելի վաղ քան 1226 թ.³ Հեթումի թագավոր օծվելու տարուց, և ավարտվել ոչ ավելի ուշ քան 1236 թ., երբ Կայ Քոբադին փոխարինեց նրա որդի Կայ Խոսրովը: Չ. Պտուկյանի կարծիքով, հայ-սելջուկյան հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1228 թ., հետևաբար երկլեզու դրամների թողարկումը սկսվել է այդ թվականից³:

Կ. Սիպիլեանն է առաջին անգամ նկատել ու ճիշտ դիտարկումներով հիմնավորել, որ Հեթում Ա-ի՝ առյուծազարդ գահին նստած թագավորի խոշոր (3a) և միջին չափի (3b) և ձի հեծած թագավորի (4) պատկերներով միջին չափի պղնձե դրամները սերտ նմանություններ ունեն Հեթում-Կայ Քոբադ արծաթե դրամների հետ (2a)⁴: Հայ-սելջուկյան այդ արծաթների և վերոնշյալ պղնձե դրամների կոնտեքստում՝ թագավորի դիմապատկերը և կրկնաթև խաչով պղնձե դրամների (7) պատկերային և գրությունների ձեռագրային առանձնահատկությունների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ Ճիշտ նույն հատկանիշները, որոնք մատնանշել էր Սիպիլեանը, բնորոշ են նաև վերջիններիս: Ստացվում է, որ պղնձե դրամների այդ խմբի վերագրումը Հեթում Բ-ին սխալմունք է, և որ այն նույնպես Հեթում Ա-ի թողարկումներից է: Դրամական գրությունների ձեռագրային նույնականությունն անհերքելիորեն վկայում է, որ արծաթե և պղնձե բոլոր այդ դրամների հեղինակը կամ նմուշօրինակի հեղինակը մեկ անձնավորություն է: Սիպիլեանի նշած տառաձևերի նույնական հատկանիշները հիշատակելով, կարող ենք նշել ուրիշները ևս՝ դրանցից մի քանիսը ցուցադրելով խոշորացված լուսանկարներով (**Նկ. 2**): Աչքի են ընկնում, հատկապես, Բ և Հ տառերը ու դրանց հարաբերակցությունը: Բ և Ի տառերը, շատ դեպքերում, սեպաձև են, թույլ արտահայտված միջին մասնիկով կամ առանց դրա: Ք տառի օղակաձև գլխիկը ձախ կողմում է, իսկ հորիզոնական գծիկը կանոն է Ի տառին այնպես, կարծես նրանք միաձուլված լինեն: Շատ նման են Ղ տառերը: Թ տառի գալարուն հատվածը, գերազանցապես, ներփակ է՝ չունի դեպի

³ Bedoukian 1979, p. 84 and 11: Ե. Ներսեսեանը դրանց թողարկման սկիզբ է համարում 1226 թ., Nercessian 2000 (1983), 302.

⁴ Սիպիլեան 1892, 28-29:

դուրս եկող պոչիկ: Ա-ի ստորին մասնիկը շատ փոքր է՝ սրածայր կարճ գծիկի կամ գնդիկի տեսքով:

Այս արձանագրումը մեզ թույլ է տալիս վստահությամբ պնդել, որ ձեռագրային այդ ոճը չէր կարող բացարձակ նույնությամբ կրկնվել 60 և ավելի տարի անց և հենց Հեթում անունով մեկ այլ թագավորի դրամներում: Ուստի, թագավորի գլխի դիմահայաց պատկերով պղնձե դրամները (7), որոնք անժխտելիորեն կապվում են Հեթում-Կայ Քոբադ արծաթե դրամների և սրանց ձեռագրային ոճն ունեցող մյուս պղնձե դրամների հետ, պատկանում են Հեթում Ա թագավորին (**Նկ. 1**):

Հեթում Ա-Կայ Խոսրով Բ, 1236-1246 թթ.

Հայ-սելջուկյան երկլեզու դրամների թողարկումը շարունակվեց նաև Ռումի սուլթան Կայ Խոսրով Բ-ի օրոք (1236/7-1246 թթ.): Այս ընթացքում նույնպես թողարկվել են արծաթե դրամներ և կես դրամներ: Հեթում-Կայ Խոսրով դրամները հատկապես ուշագրավ են նրանով, որ կրում են թողարկման տարեթվեր, և նրանց վրա գրված է թողարկման վայրը՝ Սիս⁵: Այս սուլթանի անունով դրամներից վաղագույնը թվագրված է Հիջ. 635 թվականով (=1237/8 թ.), վերջինը՝ Հիջ. 644 թ. (=1246/7 թ.):⁶ Հեթում-Կայ Խոսրով արծաթներում հանդիպում ենք պատկերային և ձեռագրային երկու ոճի: Դրամների և կես դրամների մի փոքր խմբում շարունակում է պահպանվել Հեթում-Կայ Քոբադի անուններով երկլեզու դրամների փորագրչի ոճը: Դրանք Հիջ. 635 (=1237/8), 636 (=1238/9) և 639 (=1241/2) թթ. թողարկված դրամներ են (**Նկ. 3**): Ընդ որում, Հեթում-Կայ Խոսրովի անուններով Հիջ. 635 և 636 թթ. մեզ հայտնի օրինակները⁷ միայն այս փորագրչի ոճի են: Հեթում-Կայ Քոբադի փորագրիչը մասնակցել է նաև Հեթում-Կայ Խոսրովի կես դրամների պատրաստման գործին՝ հավանաբար նույն ժամանակահատվածում, այսինքն մինչև 1241/2 թվականը⁸:

⁵ Կես դրամների վրա թողարկման տարեթիվը չի նշվել, բայց Սիս քաղաքի անունը մեծ մասի վրա հիշատակված է, Necessian 2000 (1998), 319:

⁶ Necessian 2000 (1983), 289-302.

⁷ Necessian 2008, cat. 757-760՝ Հիջ. 635 թ., Necessian 2008, cat. 761-764 և ՀՂԹ 18392-186՝ Հիջ. 636 թ.:

⁸ Necessian 2000 (1998), Pl. 66.8-16.

Հիշ. 637 (=1239/40) թ. ի հայտ է գալիս մի ուրիշ փորագրիչ: Այս թվականի բոլոր հայտնի օրինակները նրա ձեռքով են արված: Նա, այսուհետ, դրամահատարանում դառնում է գլխավորը՝ իր ուրույն ու շատ գեղեցիկ ոճով: Հիշ. 639 (=1241/2) թվականից, նոր փորագրչի դրամները բացարձակ մեծամասնություն են կազմում, իսկ հաջորդ տարիներին՝ մինչև Հիշ. 644 (=1245/6) թ. թողարկված դրամները միայն վերջինիս ոճի են: Դեռևս Կ. Սիպիլեանն է նկատել Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների այս ոճի սերտ կապը Հեթում Ա-ի՝ գահավորակի վրա նստած թագավորի պատկերով միջին չափի պղնձե դրամների հետ (3c)⁹: Արժաթե դրամների և պղնձե քարտեզների գրությունների նույնաբովանդակ հատվածների մեծացված լուսանկարներում պարզ երևում է նաև տառերի ձեռագրային նույնականությունը (**Նկ. 4**):

Այսպիսով, հայ-սելջուկյան արժաթե և գուտ հայկական պղնձե դրամներում հստակորեն տարբերակվում է երկու ոճ: Դրանցից մեկը բնորոշ է Հեթում-Կայ Քոբադ դրամներին, մյուսը՝ Հեթում-Կայ Խոսրով դրամներին, թեև առաջին ոճը տեսնում ենք նաև Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների վաղ թողարկումներում (**Նկ. 5**): Արժաթների հեծյալը, հորինվածքի տեսանկյունից, երկուսում էլ նույնն է: Թագավորը նստած է ձիու վրա՝ գոտկատեղից վեր դիմահայաց պատկերված, պատանու կամ երիտասարդի դիմագծերով, կրում է թագ, դեպի մարմինը ծալված ձախ ձեռքում ձիու սանձն է, դեպի մարմինը ծալված աջ ձեռքում՝ շուշանագլուխ մական: Ձին քայլող դիրքում է՝ առջևի ձախ ոտքը բարձրացրած: Կատարողական առումով, սակայն, կան տարբերություններ գրեթե բոլոր մանրամասներում, որոնց հանրագումարում գոյանում է այդ երկու ոճերի ինքնատիպությունը:

Երկու ոճերի միջև տարբերության ամենից աչքի ընկնող ցուցիչը, այնուամենայնիվ, տառաձևերն են, փորագրչի ձեռագիրը: Հեթում-Կայ Քոբադի փորագրչի տառերը, իրենց մինիմալիստական պարզությամբ, ունեն յուրահատուկ գեղեցկություն, «հյութեղ» են ու համաչափ: Հեթում-Կայ Խոսրովի փորագրչի տառերն ունեն հմտորեն և նրբորեն արված գեղապանույն մշակում: Ուշագրավ է նաև այն, որ փորագրիչներից առաջինը ԹԱԳԱԴՈՐ բառում ՈՐ տառերը միշտ գրել է առանձին, իսկ երկրորդը՝ **Ռ** փակագրով: Փորագրիչ հասկացությունը, այս դեպքում, պետք է որոշ վերապահումով ընկալել, դրա տակ պատկե-

⁹ Սիպիլեան 1892, 28-29:

րացնելով ոչ թե մեկ մարդու, որը յուրաքանչյուր տվյալ ժամանակահատվածում միայնակ կատարել է դրամական կնիքների պատրաստման ողջ գործը, այլ մեկը, որը դրամների նմուշօրինակներ ստեղծողը և ոճ թելադրողն է եղել, իսկ կատարողներ, իրենից բացի, կարող էին լինել, և, ամենայն հավանականությամբ, եղել են ուրիշները ևս: Այսպիսի եզրահանգման գալիս ենք, երբ դրամական շարքերից յուրաքանչյուրի մանրակրկիտ, դասակարգված ուսումնասիրությամբ՝ պատկերային և ձեռագրային առանձին տարրերում նկատելի են դառնում գոյություն ունեցող մեծ և փոքր տարբերություններ, շեղումներ: Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ նաև, որ դրանց մի մասը կարող է հանդիսանալ դրամաթողարկման ընթացքում զանազան հանգամանքների փոփոխության արգասիք:

Հեթում-Կայ Բորադ և Հեթում-Կայ Խոսրով արծաթե դրամների միջին կշռի մեջ տարբերություն չկա՝ 2.75 գ և 2.76 գ համապատասխանաբար: Դրամների չափը, սակայն, մի փոքր տարբերվում է՝ 22.8 մմ և 23.9 մմ համապատասխանաբար¹⁰: Այս չնչին թվացող տարբերության շնորհիվ Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների ներքին շրջանակը 1-1.1 միլիմետր ավելի մեծ է: Սա, ամենայն հավանականությամբ, արվել է որպեսզի հնարավոր լինի դրամի դարձերեսի արաբերեն գրությանն ավելացնել թողարկման ժամանակի և տեղի մասին տեղեկությունը, որը տեղադրվեց դրամի եզրագծի երկայնքով: Այս հավելյալ տվյալները բացակայում էին Հեթում-Կայ Բորադ դրամների վրա: Այսպիսով, ավելի երկար ու լայն դարձավ նաև Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների հայկական կողմի՝ գրության համար նախատեսված եզրային գոտին: Դրամի մակերեսի ընդարձակումը Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների ձևավորումն իրականացնող վարպետն օգտագործեց հեծյալին, ինչպես նաև գրությունն ավելի խոշոր ներկայացնելու համար: Չբավարարվելով եղած մակերեսով, նա նույնիսկ թագավորի թագն ամբողջությամբ պատկերեց շրջանակից դուրս, իսկ գրության համար նախատեսված եզրագոտում, բացատներից

¹⁰ Կշռի և չափի միջինացված տվյալները ստացված են ՀՊԹ հավաքածուի դրամների հիման վրա՝ համապատասխանաբար՝ 13 և 15 դրամ: Վերը նշված բացարձակ թվերը պետք է ընդունել հարաբերական իմաստով, որովհետև հաշվարկում ավելի մեծ քանակի դրամների տվյալներ ընդգրկելու դեպքում հնարավոր է դրանք որոշ փոփոխության ենթարկվեն:

խուսափելու համար, Յ տառի միջին գծիկը երկարացրեց կրկնակի չափով:

Այս հատվածն ամփոփելով, կարող ենք փաստել, որ հայ-սելջուկյան թողարկումներին զուգահեռ հատվել են նաև միայն հայագիր պղնձե դրամներ Հեթում թագավորի անունով: Եվ դրանք ոչ միայն այն դրամներն են, որոնք նախորդ հետազոտողների կողմից հաստատապես վերագրվել են Հեթում Ա-ին, այսինքն՝ գահավորակին նստած թագավորի պատկերով՝ մեծ և միջին չափի, գահավորակին նստած թագավորի պատկերով՝ միջին չափի¹¹, և հեծյալ թագավորի պատկերով՝ միջին չափի պղինձները, այլև դիմերեսին թագավորի դիմահայաց գլխով, իսկ դարձերեսին կրկնաթև խաչով, համեմատաբար փոքր չափի պղնձե դրամները (7), որոնք սխալմամբ վերագրված են եղել Հեթում Բ-ին:

Հեթում Ա - Չաբել

Հեթում Ա-ի դրամաթողարկման ամենանշանակալի մասը կազմում են արծաթե դրամները, որոնց վրա, թագավորի հետ միասին, պատկերված է նաև նրա կինը՝ Լևոն Ա-ի օրինական գահաժառանգը՝ Չաբել թագուհին, որի անունը, սակայն, հիշատակված չէ գրության մեջ: Դրամներին զուգահեռ հատվել են նաև կես դրամանոցներ, որոնց թողարկման ծավալը համեմատաբար քիչ է եղել: Արծաթե այդ դրամների ու կես դրամների մի կողմում, դաշտի կենտրոնում, բարձր ձողի վրա ամրացված հավասարաթև խաչ է, որից ձախ կանգնած է թագուհին, աջ կողմում՝ թագավորը: Թագուհին մեկ ձեռքով, թագավորը՝ երկուսով, բռնել են խաչաձողը: Դրամի մյուս կողմում խաչակիր և թագակիր առյուծ է՝ երկու հիմնական պատկերագրական տարբերակներով ներկայացված. առյուծը կանգնած՝ թաթով ձողաբարձ խաչ բռնած, և առյուծը քայլող՝ մեջքից հառնող ձողաբարձ խաչով:

¹¹ Թագավորը նստած է գահավորակին, ոտքերը կախ, սակայն ծնկներն այնքան հեռու են միմյանցից՝ ուսերի լայնքից ավելի, որ, առաջին հայացքից, թվում է, թե նա ծալապատիկ է նստած: Ինչպես կտեսնենք ստորև, սա, կարծես, մի անցումային տիպ լինի դանգերի վրա պատկերված թագավորի նստելաձևի և նույն թագավորի քարտեզների ու թողարկումներում պատկերված՝ գահավորակի վրա կամ առանց գահավորակի, ծալապատիկ, արևելյան նստելաձևի միջև:

Տրամաբանությունն ակնարկում է, որ այդ դրամների թողարկումը պետք է սկսված լինի Հեթումի թագավոր օծվելուց հետո առաջին իսկ տարիներին: Բայց արդյո՞ք անվերապահորեն այդպես է: Մենք, դրամներից բացի, այլ աղբյուր չունենք այս հարցին պատասխան գտնելու համար: Հեթումն իր գահակալման առաջին 20 տարիների ընթացքում թողարկել է հայ-սելջուկյան արծաթե դրամներ և երեք տիպի պղնձե դրամներ. սա մենք արդեն վստահաբար գիտենք: Հեթում-Չաբել դրամները չունեն իրենց վրա նշված թողարկման տարեթվեր: Հետևաբար, դրանց թողարկման ժամանակագրությունը պարզելու համար պետք է օգտագործենք պատկերագրական, ոճական, ձեռագրային, չափագիտական տվյալների ուսումնասիրման հնարավորությունները և հավանական կապերն այլ թողարկումների հետ:

Դեռևս 1958 թ. հրատարակած մի հոդվածում, երկու զանձերի հետազոտությամբ, Չ. Պտուկյանը կարողացավ սահմանել Հեթում-Չաբել արծաթե դրամների հարաբերական հաջորդականությունը: Հիմնվելով թագավորի և թագուհու միջև տեղադրված խաչի պատկերային տարբերությունների վրա և կիրառելով կնիքների համեմատության մեթոդը, նա դրամները բաժանել էր յոթ՝ միմյանց հաջորդած խմբերի¹²: Ամփոփիչ եզրակացության մեջ հեղինակը գրում է, որ Հեթումի երկար գահակալության ընթացքում օգտագործվել են արծաթե դրամների պատկերային նմուշների յոթ խմբեր, որոնք հնարավոր է դասավորել ժամանակագրական կարգով¹³: Այս խոսքերը կարելի է հասկանալ այնպես, որ հեղինակը նկատի ունի նրա գահակալման բոլոր տարիները: Բայց մինչ այս եզրահանգումը, Պտուկյանն անում է մեկ ուշադրավ դիտարկում Հեթում-Չաբել դրամների մասին: Նշելով, որ հայ-սելջուկյան դրամների հայկական կողմի և Հեթումի դրամների ոճերի ու գրերի համեմատական ուսումնասիրությունները չեն օգնում դրամների ժամանակը որոշելու հարցում, նկատում է, այնուամենայնիվ, որ որոշակի նմանություն կա իր դասակարգմամբ I և II խմբերի դրամների և Հեթում-Կայ Խոսրով երկլեզու դրամների գրությունների ոճերի միջև, և շատ հավանական է, որ դրանք բոլորը պատկանում են նույն ժամա-

¹² Bedoukian 1981 (1958), 28-30; Bedoukian 1979, 83.

¹³ “In conclusion, during the long reign of Hetoum, seven groups of designs were used, and these can be arranged in a chronological order”, Bedoukian 1981 (1958), 30.

նակահատվածին¹⁴: Այո, Հեթում-Չաբել դրամների և կես դրամների մեջ կան բարձրարվեստ, խնամքով փորագրված կնիքներով հատված դրամների օրինակներ, որոնք ոճով շատ մոտ են Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների ու կես դրամների, ինչպես նաև գահավորակի վրա նստած թագավորի պատկերով Հեթումի քարտեզների ոճին (**Նկ. 6**): Պատկերագրությամբ այս դրամները տարբեր են, և միայն մեկ-երկու տարբերում ունենք համեմատելու հնարավորություն, որոնցից առաջնայինը գրության ոճն է, տառաձևերը, որոնք չեն բացառում, որ սրանք կարող են նույն մարդու ձեռքով պատրաստված կնիքներ լինել, հետևաբար նույն կամ ժամանակով շատ մոտ թողարկումներ լինել:

Այս դրամներում որոշակի նմանություն կա նաև թագավորի թագի պատկերման մեջ: Թագավորի գլխի պատկերներում, սակայն, պետք է նկատել մի էական տարբերություն: Հեթում-Կայ Քոբաղ և Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների ու կես դրամների, ինչպես և ժամանակով դրանց համապատասխանող պղնձե բոլոր դրամների վրա թագավորը պատկերված է երիտասարդ դիմագծերով, անմորուք: Մինչդեռ Հեթում-Չաբելի դրամների վրա թագավորը ներկայացված է որպես հասուն տղամարդ՝ քթի տակ և այտերի վրա գծիկներով պատկերված ոչ շատ երկար, բայց փաթած բեղ-մորուքով (**Նկ. 7**):

Հեթումը Կիլիկիայում ամենաերկարատև գահակալած թագավորն է՝ 43/4 տարի: Հեթումի դրամական դիմապատկերներում արտացոլված տարիքային փոփոխությունները շատ կարևոր ցուցիչ են նրա դրամաթողարկման ժամանակագրությունը պարզելու առումով: 1226 թվականին նա տասնմեկամյա երեխա էր, երբ ամուսնացրին տասնչորսամյա Չաբելի հետ: Այսինքն, Հեթում-Կայ Քոբաղ և դրանց ժամանակակից պղնձե դրամների թողարկման տարիներին՝ 1226-1236 թթ., Հեթումը դեռևս իր մանկության և պատանեկության շրջանում էր, և հասկանալի է, թե ինչու դրամների վրա նրան պատկերել են այդ տարիքին բնորոշ արտաքին հատկանիշներով: Հեթում-Կայ Խոսրով և

¹⁴ “Comparative studies of the styling, inscriptions etc. of the Armenian side of these coins and the trams of Hetoum, did not prove helpful in ascribing definite dates to the trams. There is, however, some resemblance between the styling of the inscription on the coins in group I and II given below, and that of the bilingual coins Hetoum-Kaikhysraw (1237-1245), and it is very likely that they all belong to the same period.”, *ibid*, 28.

դրանց ժամանակակից պղնձե դրամների թողարկման ժամանակ՝ 1237-1246 թթ., նա արդեն երիտասարդական ծաղկուն տարիքում էր: Այս փուլում երիտասարդ Հեթումը կարող էր ինչպես սափրված, այնպես էլ մորուքով լինել, բայց փաստն այն է, որ թագավորին շարունակել են պատկերել անմորուք: Հեթում-Կայ Խոսրով և Հեթում-Չաբել դրամներում թագավորի պատկերագրական այս տարբերությունները նկատի ունենալով, հազիվ թե դրանք թողարկված լինեն միևնույն ժամանակահատվածում: Առավել հավանական է, որ Հեթում-Չաբել շարքի թողարկումը սկսված լինի 1246 թվականից հետո՝ ամբողջովին նոր պատկերագրությամբ, թագուհու հետ միասին՝ թագավորին ներկայացնելով արդեն հասուն տարիքում, բեղ-մորուքով: Թագավորական պատկերի մեկնաբանման հետ կապված կան այլ խնդիրներ ևս, որոնց կանոնադաշտն անքիչ ավելի ուշ:

Հաշվի առնելով Հեթում-Կայ Խոսրով ժամանակահատվածում թողարկված դրամների և Հեթում-Չաբել դրամների սկզբնական թողարկումների ոճական և ձեռագրային որոշակի ընդհանրությունները, կարող ենք եզրակացնել, որ վերջիններիս ձևավորման հեղինակը և փորագրիչը կարող է եղած լինել այն նույն վարպետը, որն աշխատել է Սիսի դրամահատարանում, երբ թողարկվում էին Հեթում-Կայ Խոսրով դրամները: Հեթում-Չաբել դրամների այդ շատ մեծ շարքում՝ վերոնշյալ ոճով օրինակների քանակը համեմատաբար քիչ է, ուստի կարելի է ենթադրել, որ, կարճ ժամանակ անց, դրանք հեղինակած փորագրիչն փոխարինելու են եկել այլ փորագրիչներ:

Հեթում-Չաբել դրամների թողարկման ավարտը գծագրվում է շատ ավելի հստակ: Վերոհիշյալ հոդվածում Չ. Պտուկյանը խոսում է Հեթում-Չաբել դրամների՝ իր դասակարգմամբ VII խմբին պատկանող չորս դրամների մասին, որոնց վրա գրված է ԼԵԲՈՆ՝ ՀԵԹՈՒՄ-ի փոխարեն¹⁵: ՀՊԹ հավաքածուի մեջ կա երկու դրամ, որոնք հատված են դիմերեսի նույն և դարձերեսի երկու տարբեր կնիքներով՝ նույնատիպ պատկերագրության ու նույն ոճի, որոնցից մեկի վրա ընթերցվում է ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ Հ, մյուսի վրա՝ ԼԵԲՈՆ ԹԱԳԱԲՈՐ Հ գրությունը (**Նկ. 8**):

Հեթում-Չաբել դրամների ողջ շարքում՝ սրանք աչքի են ընկնում գեղարվեստական և կատարողական ամենացածր որակով, որը Հեթումի գահակալման վերջին տարիներին պատերազմների

¹⁵ Bedoukian 1981 (1958), 29.

ու դրանց հետ կապված մեծ ծախսերի, մամուլքների իրագործած ավերածությունների, մոնղոլներին վճարվող հարկերի, տնտեսության անկման և երկրում տիրող ընդհանուր անբարենպաստ վիճակի արտացոլումն է դրամաթողարկման վրա:

1266 թ. Մառիի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Հեթումի որդի Լևոնը գերևարվեց մամուլքների կողմից: Հեթումը կարողացավ իր ժառանգորդին գերությունից ազատել 1268 թ. և, նրան հանձնելով գահը, հեռացավ վանք: Լևոնը հրաժարվեց թագադրվել հոր կենդանության օրոք: 1269-70 թվականներին գրված ձեռագրերի թվագրման բանաձևերում Հեթումը շարունակում է հիշատակվել *թագավոր*, իսկ Լևոնը՝ *սարսն* տիտղոսով¹⁶: Լևոնի թագադրությունը կատարվեց միայն հոր մահից շուրջ երեք ամիս անց՝ 1271 թ. հունվարի 6-ին: Չ. Պտուկյանը, Լևոնի անվամբ այս դրամների թողարկման հանգամանքների և ժամանակի վերաբերյալ արտահայտել է երկու տեսակետ. դրամները թողարկվել են 1270 թ., Լևոնի թագավոր օծվելու տարում (ըստ Պտուկյանի), կամ 1269 թ., երբ նա փոխարինեց հորը: Երկրորդ տարբերակը նա քիչ հավանական է համարել, քանի որ Լևոնը դեռևս օծյալ թագավոր չէր¹⁷: Ըստ իս, նույն դիմերեսի կնիքով, բայց և՛ ՀԵԹՈՒՄ, և՛ ԼԵՒՈՆ անուններով դարձերեսի տարբեր կնիքներով հատված դրամների զոյության փաստն ավելի հավանական է դարձնում այն, որ որպես թագավոր հիշատակվող Լևոնի անվամբ դրամները կարող էին թողարկված լինել մինչև նրա թագավոր օծվելը: Թեև Լևոնը օծված չէր, բայց դրամների վրա նրա հիշատակումը *թագավոր* տիտղոսով կարող է բացատրվել նրանով, որ հարիր չէր թագավորությունն օրինականորեն ու փաստացի կառավարողի անունը՝ թագավորական իշխանությունը խորհրդանշող դրամի վրա ներկայացնել այլ կերպ քան *թագավոր* տիտղոսով: Չաբել թագուհու անունը Հեթումի դրամների վրա երբեք չի գետեղվել, բայց թագավորի կողքին կանգնած նրա պատկերով դրամները շարունակել են թողարկվել 1252 թվականին թագուհու մահվանից հետո ևս: Այսինքն, տվյալ դեպքում

¹⁶ Տեր-Պետրոսյան 2007, 315-316:

¹⁷ Bedoukian 1981 (1958), 29: 1979 թ. լույս տեսած մենագրությունում երկրորդ տարբերակն այլևս չի հիշատակվում: Այստեղ ասվում է, որ Հեթումի անվան փոխարեն Լևոնի անունով դրամները հատվել են Հեթումի մահից քիչ անց՝ մինչև կնիքներ պատրաստողները կստեղծեին նոր դրամատիպեր նոր թագավորի՝ Լևոն Բ-ի համար, Bedoukian 1979, 84.

ունենք դրամ, որի վրա պատկերված թագուհին՝ թագավորության հիմնադրի միակ օրինական ժառանգը, արդեն վաղուց ի վեր կենդանի չէր: Մյուս դեպքում՝ դրամի վրա պատկերված թագավորը հրաժարվել էր գահից, ընդունել էր Մակար կրոնավորական անունն ու հեռացել իշխանությունից, իսկ պետության փաստացի ղեկավարը՝ հայոց գահի միակ օրինական ժառանգը, դեռևս պաշտոնապես թագադրված չէր: Լևոնի անունով այսպիսի դրամների գոյությունը վկայում է, որ, արտակարգ իրավիճակներում՝ պետական, ֆինանսական, տնտեսական և քարոզչական առաջնահերթություններից ելնելով, դրամաթողարկման «կանոնները» կարող էին որոշակիորեն շրջանցվել: Ստորև կտեսնենք, որ դրամաթողարկման մեջ սա Հեթումից Լևոնին սահուն անցման միակ օրինակը չէ:

Այժմ քննության առնենք Հեթում Բ-ին վերագրվող պղնձե դրամների մյուս տիպը (8): Այս դրամների դիմերեսին թագավորը պատկերված է ծալապատիկ նստած, աջ ձեռքում արքայական գավազան է, ձախում՝ խաչ, կա՛մ գունդ, կա՛մ ոչինչ չկա: Թագավորը ծալապատիկ նստած է ցածր գահավորակի վրա, շատ դեպքերում, սակայն, գահավորակը պատկերված չէ, և պարզ չէ, թե նա ինչի վրա է նստած (**Նկ. 9**): Դարձերեսի տիպը՝ երկու հիմնական տարբերակով ներկայացված, հավասարաթև խաչն է (*crux pattée* կամ *crux potent*), որը նաև արծաթապղինձների B սերիայի դարձերեսի տիպն է (տե՛ս ստորև): Այս պղինձները՝ պատկերագրությամբ, ոճով, հատաձույլի անկանոն ու անփույթ կերտվածքով, լիովին տարբերվում են Հեթում-Կայ Զոբադ (1226-1236 թթ.) և Հեթում-Կայ Խոսրով ժամանակահատվածներում (1237-1245/6 թթ.) թողարկված պղնձե դրամներից: Այդուհանդերձ, այս դրամները թողարկվել են ոչ թե Հեթում Բ-ի, այլ Հեթում Ա-ի օրոք:

2012 թ. Ժ. Քրիստիանեանը հրատարակեց մի հոդված, որում, այս տիպի մի քանի պղնձե դրամների վրա հանդիպող արաբատառ մակադրոշմների ուսումնասիրությամբ, փաստեց, որ դրանց վրա ընթերցվում են Ալ-Մուստասիմ խալիֆի (1242-58 թթ.) և Ռումի սուլթան Իզզ ալ-Դին Կայ Զաուս Բ-ի (1245/6-61/2 թթ.) անունները: Դրանից հետևում է, որ այդ դրամները մակա-

դրոշմվել են 1245¹⁸-58 թվականների ընթացքում, այսինքն՝ դրանք չեն կարող Հեթում Բ-ի դրամները լինել¹⁹: Ուստի, որքան էլ դրանք նման չեն Հեթում Ա-ին անառարկելիորեն վերագրվող դրամներին՝ թողարկվել են հենց այդ թագավորի օրոք: Այս պղինձների վրա նա նստած է ծալապատիկ՝ գահավորակի վրա, որի երկու կողմից պատկերված գնդերը (ոտքերով կամ առանց), ըստ երևույթին, ակնարկում են առյուծներ՝ խիստ ոճավորված ձևով: Ոճը պարզունակ է, տառերը խոշոր են և ոչ այնքան նրբագեղ, բայց կնիքների փորագրությունը կատարված է վստահ ձեռքով: Մակադրոշմված լինելու փաստից բացի, շատ որոշակի կապեր կան պղինձ դրամների այս շարքի (8), Հեթում-Չաբել արծաթների (1) և Հեթում Բ-ին սխալմամբ վերագրված (ինչպես կոտեսներ ստորև) արծաթապղինձ դրամների (5, 6) միջև: Համեմատական վերլուծության ընթացքում, կրկնություններից խուսափելու համար, այդ երեքը կդիտարկենք միասին:

Նախ, սակայն, ներկայացնենք արծաթապղինձների երկու սերիաները, որոնք միմյանցից տարբերվում են, առաջին հերթին, դարձերեսի պատկերագրությամբ. մեկի վրա կրկնաթև խաչ է (5), մյուսի վրա՝ հավասարաթև խաչ (6): Դրանք, համապատասխանաբար, անվանենք A և B դասեր: Երկուսում էլ գրությունների բովանդակությունը նույնն է. դիմերեսին՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ, դարձերեսին՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ: Թագավոր և *hajnig* բառերը, շատ դեպքերում, գրված են կրճատ կամ աղավաղված ձևերով: Bb սերիայում հանդիպում են նաև դրամներ, որոնց դարձերեսի գրությունը դիմերեսի գրության կրկնությունն է՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ, թագավոր բառն ամբողջական կամ կրճատ ձևով:

Գրության նույնական բովանդակությունից բացի, այս երկու դասերը միմյանց միավորում է նաև ձեռագրային նմանությունը: Դարձերեսին կրկնաթև խաչով և հավասարաթև խաչով թողարկումներում տառաձևերը, ընդհանուր առմամբ, նույն ոճի են, ինչը հատկապես լավ է երևում Ա, Ե, Թ, Հ, Յ, Ն տառերի գրելաձևերում: Արծաթապղինձ դրամների ճիշտ վերագրման հար-

¹⁸ Զանի որ Հեթում-Կայ Խոսրով վերջին թողարկումը թվագրված է 1246 թվականով, Necessian 2000 (1983) 299-301, ապա մակադրոշմների թվագրման ստորին սահման պետք է համարել այս թվականը:

¹⁹ Christianian 2012, 84.

ցում, ինչպես կտեսնենք ստորև, ձեռագրային բաղադրիչը խաղում է շատ կարևոր դեր:

A և B դասերի միջև պատկերագրական և ոճական որոշակի ընդհանրություններ կան նաև թագավորի կիսանդրի դիմապատկերներում: Տարիների ընթացքում, արծաթապղինձներում և սորակական հետընթաց է նկատվում, հատկապես դրանց թողարկման վերջին փուլում, որն ավելի ակնառու է թագավորի դիմապատկերներում: Գրություններում տառաձևերը ձևաբանական փոփոխություններ գրեթե չեն կրում, թերևս միայն՝ մի փոքր ավելի պարզունակ են դառնում:

A դաս (**Նկ. 10.1**) – Այս դրամների վրա թագն ունի հրստակ եռագագաթ տեսք, երկթեք է, պատկերված է համեմատաբար մանր կետերով, իսկ երեք գագաթները՝ խոշոր կետերով: Կախագարդերը նույնպես տրված են երկու կամ երեք գնդիկների տեսքով: Թագավորն ունի մորուք, որը ծածկում է այտերը, բայց չի իջնում ծնոտից ցած, քանի որ ամբողջովին երևում է պարանոցը: Վերջինս պատկերված է երկու կողմից ուղղաձիգ, հաստ, իսկ գգեստի վերին հատվածը՝ անկյունաձև և/կամ կոր գծերով:

Դարձերեսին հավասարաթև խաչով արծաթապղինձ դրամները՝ B դաս, ոճա-պատկերագրական հատկանիշներից ելնելով, կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին (Ba) և երկրորդ (Bb) խմբերը, պատկերագրորեն և ոճով, իրար շատ մոտ են, իսկ երրորդը (Bc)՝ այս երկուսի աղավաղված վիճակն է:

Ba ենթադաս (**Նկ. 10.2**) – Ամբողջովին լավ պահպանված օրինակների բացակայությունը թույլ չի տալիս լիարժեք պատկերացում ունենալ թագավորի դեմքի պատկերային մանրամասների վերաբերյալ, բայց երևացող հատվածներից ստացած տպավորությունն այնպիսին է, որ թագավորը երիտասարդ է, գուցե անմորուք կամ շատ կարճ մորուքով: Գլխի երկու կողմում՝ երեքական գնդիկներից կազմված, մինչև կգակր հասնող ուղղաձիգ շարքեր են, գլխի գագաթին՝ յոթ գնդիկներից կազմված հորիզոնական կամ թեթևակի երկթեք շարք՝ մեջտեղի գնդիկը մյուսներից ավելի բարձր տեղադրված: Կարելի է ենթադրել, որ գլխի գագաթին պատկերվածը, որն իր ձևով հիշեցնում է պոմպոնով բերետ, թագն է, իսկ գլխի կողերից իջնում են թագի կախագարդերը: Կրծքավանդակի վերին մասը, ուսերի հետ միասին, պատկերված է կիսալուսնաձև, ուսերը՝ գնդաձև ելուստների տեսքով: Կրծքավանդակի վերնամասի այսպիսի պատկերումը բնորոշ է B

սերիայի բոլոր երեք խմբերին՝ կատարողական տարբերություններով:

Դրամների գեղարվեստական և կատարողական, ինչպես նաև թողարկման տեխնիկական որակը բավական լավն է:

Bb ենթադաս (**Նկ. 10.3**) – Այս խումբը նախորդից տարբերվում է հետևյալ հատկանիշներով. կետաշարով պատկերված թագի երկթեքությունն ավելի շեշտված է, ընդգծված են եռագագաթ թագի ոչ միայն կենտրոնական, այլև կողային երկու գագաթները: Ուղղաձիգ կետաշարերի ստորին մասում երկու արտաքին կողմերից ավելացված մեկական կետերը կասկած չեն թողնում, որ դրանք թագի կախագարդերն են: Թագի և կախագարդերի կողային գնդիկների առկայությունն է այն զլխավոր ցուցիչ, որով այս խումբն առանձնացրել ենք նախորդից:

Դրամների մի մասի վրա շարունակում ենք տեսնել երիտասարդ և անմորուք թագավորի պատկերագրական տիպը (**Նկ. 11**), թեև մեզ հայտնի օրինակների պահպանվածությունն այնպիսին է, որ բացի աչքերից, այլ մանրամասներ գրեթե չեն երևում, բացառությամբ մի դրամի (Bb.16): Երկար պարանոցով թագավորի այդ պատկերն ունի և՛ նախորդ, և՛ այս խմբի հատկանիշները, ու երևում է, որ նա կարճ մորուքով է: Որոշ դրամների վրա՝ նույն պատկերագրությամբ, բայց այլ ոճով կատարված, թագավորը փարթամ մորուքով է (Bb. 9-10, 23, 33, 36):

Bb ենթադասի դրամները՝ կնիքների փորագրման գեղարվեստական, կատարողական և դրամահատման որակի առումով, միմյանցից նկատելիորեն տարբերվում են: Դրամների թողարկման ծավալն, ըստ երևույթին, եղել է մեծ, թողարկումը տևել է երկար, որի իրագործմանը մասնակցել են վարպետությամբ ու ոճով իրարից տարբերվող դրամագործներ:

Bc ենթադաս (**Նկ. 12**) – Այս խմբի դրամներում թագավորի կրծքավանդակի վերին մասը նույնպես կիսալուսնաձև է, ուսերը՝ գնդաձև, խոշոր ելուստների տեսքով: Թագավորի դեմքը շրջանաձև է կամ թեթևակի ձվաձև, դիմագծերի մանրամասները գրեթե չեն նշմարվում: Գլուխը երեք կողմից շրջագծված է կետաշարով, որի վերին մասը կա՛մ երկթեք է (Bc. 6), կա՛մ կոր: Եթե ծանոթ չլինեինք նախորդ երկու խմբերում թագավորի դիմապատկերին, կարող էինք կարծել, որ կետաշարով պատկերվել են թագավորի մազերը: Բայց, գագաթային հատվածում կետաշարի երկթեքությունը և կախագարդեր ակնարկող կետերը որոշ դրամ-

ների վրա (Bc. 1-2) կասկած չեն թողնում, որ սրանք նախորդ խմբերում մեր տեսած թագավորական պատկերների աղճատված տարբերակներն են:

Ա դասի արծաթապղինձները թագավորի պատկերագրական և ոճական առանձնահատկություններով շատ լավ աղերսվում են Հեթում-Չաբել արծաթե դրամների՝ հատկապես վաղ թողարկումների հետ²⁰: Ճիշտ նույն ոճով են արված թագավորի քիթն ու հոնքերը, այտերի վրա և քթի տակ՝ ուղղաձիգ կեռ մանրագծիկներով բեղն ու մորուքը, թագը և կախագարդերը (**Նկ. 13**):

Մյուս կողմից, Bc ենթադասի արծաթապղինձները թագավորի պատկերագրական և ոճական առանձնահատկություններով սերտորեն կապվում են Հեթում-Չաբել արծաթե դրամների երկար շարքի վերջին թողարկումների հետ (**Նկ. 14**):

Հեթումի Bc դասի արծաթապղինձները և սրանց չափազանց նման արծաթապղինձե դրամները, որոնք կրում են ԼԵԲՈՆ անունը, հորից որդուն դրամական տիպերի ժառանգական անցումը ցուցադրող ևս մի դրսևորում են (**Նկ. 15**):

Որքան ինձ հայտնի է, այս տիպի արծաթապղինձների վրա ԼԵԲՈՆ անունը դեռևս ոչ ոք չի նկատել: Սրանք հիշատակվում են որպես Հեթում Բ-ի դրամներ:²¹ Գրության բովանդակությունը նույնն է, միայն փոխարինվել է թագավորի անունը՝ ԼԵԲՈՆ ԹԱԳԱԽՈՐ / ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ[ՈՑ] (**Նկ. 16**): Հեթումի անունով Bc դասում և Լևոնի անունով այս դրամների վրա թագավորի պատկերը ճիշտ նույն ոճի է՝ փոքրիկ տարբերություններով: Թեև թագավորի դեմքի մանրամասնությունները պարզ չեն, բայց տպավորությունն այնպիսին է, որ և՛ մեկի, և՛ մյուսի դրամների վրա պատկերվածը երիտասարդ է և անմորուք: Ուշագրավ է նաև այն, որ Լևոնի անունով դրամների դարձերեսի հավասարաթև խաչն այլ կերպ է պատկերված՝ կենտրոնից դեպի դուրս աստիճանաբար լայնացող, կլորավուն ուրվագիծ ունեցող թևերով: Քանի որ այդ դրամները շատ նման են Հեթումի դրամներին և թագավորի անունը հաճախ դժվար ընթեռնելի է՝ հատաձույլի

²⁰ Հեթում-Չաբել արծաթե դրամների հարաբերական ժամանակագրությունը՝ թողարկումների հաջորդականությունը, որը վերականգնվել է կնիքների համեմատության միջոցով, մանրամասնորեն կներկայացվի Հեթում Ա-ի դրամաթողարկմանը նվիրված սիլլոգե-հետազոտության մեջ:

²¹ Դրամների կատալոգում տե՛ս համապատասխան հղումները:

վրա մասամբ դրոշմված լինելու հետևանքով, խաչի նոր տիպի ընտրությունը կարող էր լինել Հեթումի և Լևոնի դրամները միմյանցից արագ տարբերակելու միջոց: Համենայն դեպս, Լևոնի անունով ներկայումս ինձ հայտնի հինգ օրինակների վրա խաչը միայն այդ տիպի է:

Հեթում Ա-ի դրամաթողարկման գեղարվեստական և կատարողական մակարդակի հետզհետե վատթարացման պատկերը, հատկապես վերջնափուլում, և երկրի ծանր իրավիճակի վերաբերյալ պատմական տեղեկությունները միմյանց փոխլրացնում են: Լևոնի անունով Հեթում-Չաբել տիպի արծաթների և արծաթապղինձների համեմատաբար քիչ քանակը խոսում է այն մասին, որ սրանց թողարկումը մեծ չի եղել ու երկար չի տևել: 1266 թվականի մամլուքյան ավերիչ արշավանքի ժամանակ սուլթան Բայբարսի զորքերը կողոպտեցին Այաս, Ադանա, Տարսոն քաղաքները, հրի մատնեցին Սիս մայրաքաղաքը և տարան արքունական գանձարանը: Այս աղետի կործանարար ազդեցությունը շատ մեծ էր բոլոր առումներով, իսկ Հեթումի համար՝ նաև անձնական, քանի որ նրա երկու որդիներից մեկը՝ Թորոսը, զոհվել էր ռազմի դաշտում, իսկ գահաժառանգը՝ Լևոնը, գերի էր ընկել: Մեծ ջանքերի գործադրմամբ և Իլ-խան Աբաղայի միջնորդությամբ, Լևոնին հնարավոր եղավ ազատել մամլուքյան գերությունից 1268 թ.: Նույն թվականին Հեթումը հրաժարվեց գահից և, իշխանության դեկր հանձնելով որդուն, հեռացավ վանք: Հաջորդ տարի (1269 թ.) Լևոնը մեկնեց Աբաղա իլ-խանի մոտ և նրանից անձամբ ստացավ Հայոց գահը ստանձնելու իրավունքը²²: Լևոնը պաշտոնապես թագավոր օծվեց ավելի ուշ՝ հոր մահից հետո միայն: Թագադրման արարողությունը տեղի ունեցավ 1271 թ. հունվարի 6-ին Տարսոնի Սբ. Սոֆիա մայր տաճարում՝ մեծ հանդիսավորությամբ, բազմաթիվ օտարերկրյա հյուրերի ներկայությամբ:

Հեթում-Չաբել տիպի՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ գրությամբ արծաթե դրամների ուշ թողարկումները և, ոճով ու կատարմամբ դրանց շատ մոտ, Հեթումի Bc դասի արծաթապղինձե դրամներն անտարակույս համաժամանակյա են և կարող են թվագրվել 1266-68 թվականներով: Սրանց անմիջապես հետևել են Հեթում-Չաբել տիպի, բայց ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ գրությամբ արծաթե դրամները և Հեթումի Bc տիպի արծաթապղինձներին ոճով ու

²² Տեր-Պետրոսյան 2007, 321-322:

կատարմամբ շատ մոտ՝ ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԴՈՐ գրությամբ արձաթապդինձները, որոնց թողարկման ամենահավանական ժամանակը 1268/9-70 թվականներն են:

Շարունակելով Հեթում-Չաբել դրամների հետ արձաթապդինձների առնչությունների թեման՝ դիտարկենք տառաձևերում առկա նույնական տարրերը և դրանց համակցությունները: Տառաձևերի քննարկման այս փուլում կրնդգրկենք նաև սխալմամբ Հեթում Բ-ին վերագրված՝ ծալապատիկ նստած թագավորի պատկերով պղնձե թողարկումները, քանի որ սրանցում առկա են Հեթում-Չաբել արձաթների և Հեթումի արձաթապդինձներին շատ նման հատկանիշներ:

Հեթում բառի առաջին երեք տառերը՝ **ՀԵԹ**, հատկապես Հ-ն և Ե-ն, որոնց գրելաձևն ավելի բազմազան ու փոփոխական է, թողարկումների միջև կապերի և ժամանակագրական հաջորդականությունը բացահայտելուն օգնող շատ օգտակար ցուցիչներ են: Հեթում-Չաբել դրամների վաղ թողարկումների հետ արձաթապդինձների կապի մասին թագավորի դիմապատկերների նմանությունից ստացված տվյալներին ավելանում են տառաձևերից ստացված փաստարկները: Ավելին, տառաձևերի համեմատական վերլուծությունը թույլ է տալիս սրանց կողքին դնել նաև գահավորակին ծալապատիկ նստած թագավորի պատկերով, շուրջ 1246-1258 թթ. հատված, պղնձե դրամները (**Նկ. 17**): Հեթում-Չաբել դրամների, արձաթապդինձների A դասի և պղնձե այդ դրամների Ե տառն ունի տառակազմական դասական համաչափություններ՝ լավ արտահայտված ստորին կեռիկավոր մասնիկով: Հ-ն թեև դասական տեսք չունի, բայց կարող է ճանաչելի լինել նաև կոնտեքստից դուրս: Թ տառի գլխիկը նման է ներփակ պարույրի:

Հեթում-Չաբել արձաթե դրամների թողարկման միջին փուլի օրինակների վրա հանդիպում է «հովարաձև» գազաթով վերին մասնիկ ունեցող Հ տառ, որին հանդիպում ենք նաև արձաթապդինձների Ba սերիայում, ինչպես նաև ծալապատիկ նրստած թագավորի պատկերով պղնձե դրամների, հավանաբար դրանց թողարկման միջին փուլին վերաբերող, օրինակների վրա: Այս բոլորի գրություններում Ե տառն ունի արդեն շատ պարզեցված ձև, կարճիկ հորիզոնական մասնիկներով կամ, պարզապես, սեպաձև է՝ սրածայր միջին հորիզոնական մասնիկով (**Նկ. 18**):

Միջին փուլի այս նույն խմբերում, ինչպես նաև դրանց իսկ ավարտական փուլում, ավելի շատ են օրինակները, որոնցում Հ

տառը կազմված է երկու սեպաձև մասնիկներից, որոնցից մեկի նեղացող ծայրն ուղղված է դեպի վար, մյուսինը՝ դեպի վեր, կատարողական չնչին տարբերություններով: Ե տառն ավելի հաճախ հանդիպում է սեպաձևին մոտ կամ սեպաձև տեսքով. եթե վերին հորիզոնական մասնիկը կարճ գծիկի կամ գնդիկի տեսք ունի, ապա ստորին հորիզոնական մասնիկը գրեթե աննշան գծիկ է կամ կետ, կամ, պարզապես, բացակայում է (**Նկ. 19**):

Տառերի և դրանց համակցությունների այլ օրինակներ ևս՝ **ՄԹԱ, ԱԳԱ, ԱՅ**, վկայում են Հեթում-Չաբել արձաթե և արձաթապղնձե դրամների միջև կապի մասին (**Նկ. 19**):

Հեթում Ա – Լևոն Բ անցումային թողարկումներ կարելի է գտնել նաև պղնձե դրամներում: **Նկ. 20**-ում պատկերված դրամները, որոնցից մեկը կրում է Հեթումի, մյուսը՝ Լևոնի անունը, չնայած պատկերագրական որոշ տարբերություններին, միմյանց շատ մոտ են ոճով, կերտվածքով և գրության ձեռագրային հատկանիշներով: Հատկապես ուշագրավ է ԾԻՆԵԱԼ բառում ԾԻ տառերի ձևի և փոխդասավորության նույնականությունը: Քանի որ այսպիսի գրելաձևը հազվադեպ է հանդիպում կիլիկյան դրամներում, այն որոշակի ցուցիչ է և անտեսել չի կարելի:

Կա Հեթում-Չաբել արձաթե դրամների ուշ թողարկումների, Հեթումի անվամբ՝ ծալապատիկ նստած թագավորի պատկերով պղնձե դրամների և Հեթում-Չաբել տիպի, բայց ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԴՈՐ գրությամբ արձաթե դրամների միջև կապի մի շատ համոզիչ ցուցիչ ևս: Այն դրսևորվում է Հեթում-Չաբել արձաթների և Լևոնի արձաթների դարձերեսի առյուծների գլուխները Հեթումի որոշ պղինձների՝ ծալապատիկ նստած թագավորի գլուխների հետ համեմատելիս (**Նկ. 21**): Հեթում և Լևոն անուններով դրամների ոճային առանձնահատկությունների ողջ կոնտեքստը աչքի տակ առնելով, ակնհայտ է դառնում, որ վերոնշյալ բոլոր դեպքերում հեղինակը նույն փորագրիչն է: Նրա ոճը հստակորեն տարբերվում է մյուսներից, մասնավորապես՝ դեմքերի պատկերման ուրույն եղանակով²³: Քանի որ Հեթում-Չաբել տիպի՝ Հեթումի և Լևոնի արձաթները, ինչպես նաև Հեթումի և Լևոնի արձա-

²³ Ծալապատիկ նստած թագավորի պատկերով Հեթումի դրամների սերիայում ոճական առանձնահատկությունների համեմատությունը թույլ է տալիս տարբերակել երեք ոճ և ենթադրել, որ, դրանց թողարկման մոտ քսան տարուց ավել տևած ժամանակահատվածում, դրամահատարանում աշխատել են երեք դրամահատ փորագրիչներ:

թապդինձներն ընդհանուր առմամբ կարող ենք թվագրել 1266-1270 թվականներով, ապա սրանց ոճով արված Հեթումի պդինձները նույնպես տեղավորվում են 1260-ական թվականների երկրորդ կեսի մեջ:

Հեթում և Լևոն անուններով դրամների ոճա-պատկերագրական համեմատական ուսումնասիրությունը պարտադրում է գտնել մի կարևոր փաստի բացատրությունը ևս: Հարցը քննելու համար ստիպված ենք վերադառնալ թագավորի դիմապատկերի վերաբերյալ վերևում ասվածին: Հեթում-Կայ Քոբաղ դրամների և դրանց հետ զուգահեռ թողարկված՝ գահին նստած թագավորի (3a, 3b), ձի հեծած թագավորի (4) և թագավորի դիմահայաց գլխի պատկերներով պղնձե դրամների (7) վրա թագավորն անմորուք է, երիտասարդ դիմագծերով: Հեթումն այդ ժամանակ 11-21 տարեկան էր (1226-1236 թթ.), և հասկանալի է, թե ինչու են նրան պատկերել այդ կերպ: Հեթում-Կայ Խոսրով դրամների և դրանց հետ զուգահեռ թողարկված՝ գահավորակի վրա նստած թագավորի (3c) պատկերով պղինձների վրա (1236-1245/6 թթ.) Հեթումը նույնպես անմորուք է և նույնպես երիտասարդ դիմագծերով: Նա այդ տարիներին 21-30/1 տարեկան էր:

Հեթում-Չաբել արծաթե բոլոր դրամների վրա (1), սակայն, Հեթումը պատկերված է ընդգծված բեղ-մորուքով, հասուն տղամարդու տեսքով: Հնարավոր է, որ 1226-1246 թթ. ընթացքում թողարկված դրամների վրա մի դեպքում թագավորը պատկերվեր երիտասարդ և անմորուք, իսկ մյուս դեպքում՝ հասուն տարիքում և մորուքով: Այս հակասությունը պատճառներից մեկն է, որն ստիպում է մեզ Հեթում-Չաբել արծաթե դրամների և կես դրամների թողարկման սկիզբ համարել ոչ թե 1226 թ. (կամ, թեկուզ, 1228 թ.), այլ ոչ շուտ քան 1246 թվականը: Այսինքն՝ դրամական պատկերագրության մեջ արմատական փոփոխություն՝ նոր շեշտադրմամբ, կատարվել է հայ-սելջուկյան դրամների թողարկման ավարտից հետո, երբ սկսվել է նոր փուլ՝ զուտ հայկական դրամների թողարկումով: Ըստ երևույթին, Հեթումի գահակալման լեգիտիմության հիմնավորման գործում, առնվազն արտաքին դրսևորման առումով, սկզբնական շրջանում ավելի առաջնահերթ է դիտվել ոչ այնքան նրա՝ թագավորության հիմնադրի միակ գահաժառանգ հանդիսացող դստեր ամուսին լինելը, որքան Ռումի սուլթանի կողմից Հեթումի իշխանության ճանաչումը, որի գինը վասալական կախվածության ընդունումն էր: Ռումի սուլթան Կայ Խոսրովի մահվանից հետո՝ ազատվելով սուլթանու-

թյան գերիշխանությունից, Հերթումի իշխանության լեգիտիմության խնդրում բարձրացավ և առաջին պլան մղվեց Չարեի դերը: Սա է, կարծում եմ, պատճառը, որ 1246 թվականից սկիզբ առած նորաստեղծ դրամական սերիայի պատկերագրության մեջ հայտնվեց Չարեի թագուհու կերպարը, իր ամուսնու՝ Հերթում թագավորի հետ միասին²⁴: Այդ պատկերատիպն անփոփոխ մնաց անգամ 1252 թվականին թագուհու մահվանից հետո²⁵:

1246 թ. Հերթումն արդեն երեսունմեկ տարեկան էր: Հասուն երիտասարդական տարիքում գտնվող թագավորին սկսեցին պատկերել բեղ-մորուքով թագուհու կողքին կանգնած: Նրան ճիշտ այդպես են պատկերել նաև կրկնաթև խաչով արծաթապղնձե դրամների վրա, որոնց թողարկումը, հավանաբար, սկսվել է Հերթում-Չարեի արծաթե դրամների հետ զուգահեռ, այդ սերիայի սկզբնական շրջանում:

Մինչ այժմ թվարկված դեպքերում հավանական իրականության հետ հակասություններ տեսանելի չեն: Հարցեր առաջացնում է 1246 թ. հետո թողարկված դրամների մի մասի վրա թագավորի՝ մորուքով, իսկ մյուս մասի վրա՝ անմորուք պատկերների գոյության փաստը: Այն, որ Հերթումի անունով արծաթապղնձների թողարկման հարաբերական ժամանակագրությունը ճիշտ է, այսինքն՝ նախ թողարկվել են բեղմորուքով թագավորի պատկերով դրամները (A դաս), որոնց հաջորդաբար հետևել են

²⁴ Թագուհու պատկերի բացակայությունը 1226-1246 թթ. թողարկված հայ-սելջուկյան արծաթե դրամների վրա կարելի էր, գուցե, բացատրել կրոնական և սովորության հանգամանքներով: Թագուհուն, սակայն, չեն պատկերել նաև այդ նույն ժամանակահատվածում թողարկված գուտ հայկական բնույթ ունեցող և ներքին շրջանառության համար նախատեսված պղնձե դրամների վրա:

²⁵ Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրում է, որ Հերթումը «...երկրի կառավարման դեկն ստանձնել էր ոչ թե լիիրավ թագավորի, այլ թագակիր-գործակցի (prince consort) կարգավիճակով»: «Այն, որ Հերթումը եւ Չապելը երկիրը de jure կառավարել են զահակից-թագավորների հավասար իրավունքով, ապացուցվում է նախ եւ առաջ նրանց համատեղ հրապարակած հրովարտականքի առկայությամբ»: «...Կիլիկիո պատմության մեջ ոչ մի այլ թագուհի նման պատվի չի արժանացել, ինչն ընդգծում է Չապելի առանձնահատուկ իրավական կարգավիճակը», որը «հաստատվում է նաեւ «իբեղեն ապացույցներով», այն է՝ դրամագիտության տվյալներով»: Տեր-Պետրոսյան 2007, 268-269: Տե՛ս նաև Bedoukian 1979, 60, 82:

անմորուք թագավորի պատկերով դրամները (Ba, Bb²⁶, Bc), փորձեցի ապացուցել վերևում՝ բերելով մի շարք հիմնավորումներ: Այն, որ ծալապատիկ նստած անմորուք թագավորի պատկերով պղնձե դրամների (8) թողարկումը կարող է սկսված լինել 1246 թվականից ոչ ավելի շուտ, նույնպես անառարկելի է: Այսինքն, ստացվում է, որ Հեթում-Չաբել արծաթե դրամները, մի կողմից, իսկ դրանց հետ զուգահեռաբար թողարկված արծաթապղինձների մեծ մասը և վերոնշյալ պղնձե դրամները, մյուս կողմից, թագավորին ներկայացրել են տարբեր կերպ. առաջին դեպքում՝ մորուքով, մյուս դեպքերում, մեծ մասամբ, անմորուք: Ինչպե՞ս դա կարող է բացատրվել:

Այս խնդրի լուծման բանալին, կարծում եմ, տալիս է Հեթում-Չաբել դրամների դարձերեսի առյուծի պատկերագրությունը (**Նկ. 22**): Որքան էլ որ պարզունակ է Հեթում-Չաբել դրամների ոճը, այնուամենայնիվ, առնվազն վաղ փուլի դրամներում, թագուհու դիմագծերն արտահայտում են կանացիություն, թագավորինը՝ առնականություն, որը շեշտվում է նաև բեղ-մորուքի առկայությամբ: Առյուծը, որը մարդկային դիմագծերով է և կրում է նույնպիսի թագ, ինչպիսին նույն դրամի դիմերեսին պատկերված թագավորը, բայց, ի տարբերություն թագավորի, նա բեղ-մորուք չունի, և, կրկնեմ, որքան էլ որ պարզունակ է ոճը, փորագրիչը ցանկացել և կարողացել է պատկերել երիտասարդ, անգամ «մանկա-պատանեկան» դիմագծեր ունեցող առյուծ, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ կոթյուն (**Նկ. 23**): Ինչո՞ւ: Ի՞նչ կամ ո՞ւմ է խորհրդանշում առյուծը:

Կամ. արծաթապղնձե դրամները, մի դեպքում, թողարկվել են մորուքավոր թագավորի (A դաս), մյուս դեպքում՝ անմորուք երիտասարդի պատկերով (Ba և Bb-ի մեծ մասը), որոնք ավելի ուշ են թողարկվել, քան մորուքավոր թագավորի պատկերովները: Կրկին հարց է ծագում. ինչո՞ւ պետք է մորուքավոր թագավորի պատկերով արծաթապղինձները նախորդեին անմորուք թագավորի պատկերով արծաթապղինձներին:

Կամ. Հեթում-Չաբել արծաթե դրամների հետ զուգահեռաբար թողարկված պղինձների վրա՝ ծալապատիկ նստած թագավորն անմորուք է: Ինչո՞ւ. եթե սա Հեթումն է, ապա այդ նույն ժա-

²⁶ Այս ենթադրասում հանդիպում են դրամներ, որոնց վրա թագավորը պատկերված է կարճ մորուքով:

մանակի արձաթների վրա, թագուհու հետ կանգնած, նա մորուքով է:

Զաբելին Կոստանդին պայլը հարկադրաբար էր ամուսնացրել իր որդու հետո, նախապես սպանել տալով նրա առաջին ամուսնուն՝ Փիլիպ Անտիոքացուն: Ամուսնու սպանությունից հետո Զաբելը փախավ և ապաստանեց Հիվանդախնամ ասպետների մոտ Սելևկիա քաղաքում: Ի վերջո, Կոստանդին հաջողվեց իրագործել Լևոնի դստերն իր Հեթում որդու հետ ամուսնացնելու ծրագիրը: Զաբելը չէր կարողանում հաշտվել սիրեցյալ ամուսնու սպանության և տասնմեկամյա երեխայի հետ իրեն բռնի ամուսնացնելու փաստի հետ: 1230 թ. նա կրկին ըմբոստացավ, իր մոր աջակցությամբ, և փախավ Սելևկիա: Կոստանդին այս անգամ ևս հաջողվեց ինչ որ կերպ լուծել հարցը և թագուհուն հետ վերադարձնել: Այդուհանդերձ, Զաբելը, Հեթումի կինը դառնալուց հետո, տասը տարի շարունակ հրաժարվել է կատարել իր ամուսնական պարտականությունները: Նրանց առաջնեկը՝ Լևոնը, ծնվեց 1236 թ. և, ըստ ընդունված կարգի, հենց նա պետք է ժառանգեր Հայոց թագավորության գահը²⁷: 1246 թ., երբ սկիզբ դրվեց նոր պատկերազրույթամբ դրամական սերիաներին, գահաժառանգն արդեն տասը տարեկան էր: Գուցե շատ համարձակ կարող է թվալ այս ենթադրությունը, բայց այն հնչեցնելու հիմքեր տեսնում եմ.

ա. Զաբելի, Հեթումի և կորյունի պատկերներով արձաթե դրամները դիտողին ներկայացնում են «ընտանեկան դիմանկար», որում խաչակիր կորյունը մարմնավորում է գահաժառանգ Լևոնին,

բ. արձաթապղինձների B սերիայի անմորուք, շատ հագվադեպ՝ կարճ մորուքով, երիտասարդը նույնպես թագաժառանգ Լևոնն է,

գ. պղնձե դրամների վրա ծալապատիկ նստած անմորուք, երիտասարդ անձնավորությունը կրկին թագաժառանգ Լևոնն է:

Այո, նրա անունը չի նշվել դրամների վրա, ինչպես և չի նշվել թագուհու անունը, բայց ժամանակակիցները գիտակցում էին պատկերների խորհրդանշական բնույթը: Հեթում թագավորի անունով, բայց գահաժառանգ Լևոնի խորհրդանշական (խաչակիր կորյուն) և ռեալիստական (ծալապատիկ նստած երիտասարդ) պատկերներով դրամները թողարկվել են Հեթումի գահակալման

²⁷ Տեր-Պետրոսյան 2007, 255-257:

ողջ երկրորդ կեսի ընթացքում: Գահաժառանգի ծնունդն, ըստ երևույթին, շրջադարձային դրական նշանակություն է ունեցել ինչպես թագավորական գույգի կյանքում, այնպես էլ երկրի ներսում Հեթումի թագավորական իշխանության լեգիտիմության ամրապնդման առումով: Լևոնի անունը, ի լրումն նրա պատկերների, հայտնվեց դրամների վրա միայն այն ժամանակ, երբ Հեթումը հրաժարվեց գահից, այն փոխանցեց իր միակ ողջ մնացած որդուն և հեռացավ վանք՝ ընդունելով Մակար անունը: Ի դեպ, անվանափոխման հանգամանքը նույնպես էական է դրամների վրայից Հեթում անունը հեռացնելու հարցում: Հոր կենդանության օրոք, վերոհիշյալ երեք խումբ դրամների վրա (արծաթե, արծաթապղնձե և պղնձե) Հեթումի անունը փոխարինվեց Լևոնի անունով առանց որևէ էական փոփոխություն կատարելու պատկերազրության մեջ:

Լևոն Բ թագավորի նոր պատկերազրությամբ և նոր ոճի դրամները, որոնց մենք այստեղ չենք անդրադառնում, ի հայտ եկան 1271 թ. հունվարին նրա թագադրությունից հետո միայն:

Եվ այսպես, ամփոփելով մեր քննության արդյունքները, արձանագրենք, որ Հեթում անվան հիշատակությամբ արծաթե, արծաթապղնձե և պղնձե բոլոր դրամները թողարկվել են միմիայն Հեթում Ա-ի օրոք՝ 1226-1268/9 թվականների ընթացքում: Հեթում Բ-ը դրամներ չի թողարկել: Թագավորի դիմահայաց կիսանդրիով և կրկնաթև խաչով (5), թագավորի դիմահայաց կիսանդրիով և հավասարաթև խաչով (6) արծաթապղնձները, թագավորի դիմահայաց գլխով և կրկնաթև խաչով (7), ծալապատիկ նստած թագաժառանգով և հավասարաթև խաչով (8) պղնձները նրան վերագրվել են սխալմամբ: Հեթում Բ-ի կողմից դրամ չթողարկելու պատճառը բացատրելի է. նա միակն էր կիլիկյան թագավորների ողջ շարքում, որն ինքնակամ հրաժարվել էր թագադրվելուց, ինչի մասին հստակ հիշատակություններ կան հայկական և օտար աղբյուրներում²⁸: Նա մանկուց հետաքրքրված է եղել հոգևոր կրթությամբ ու «...փափագմամբ եւ ըղձաւետ տենչանօք խոկայր միշտ գտանել զերկնաւորն թագաւորութիւն»²⁹: Հոր՝ Լևոն Բ-ի, մահից հետո, 1289 թ., Հեթումը գահը ժառանգել էր իր կամքից անկախ, և միայն այն պատճառով, որ նա էր օրինական ժառանգորդը: 18 տարի տևած ընդհատումներով գահակալման ընթացքում, նա բազմիցս փորձել է ազատվել երկիրը կառավարելու՝

²⁸ Տեր-Պետրոսյան 2007, 338-339:

²⁹ Մաթևոսյան 1984, 788-789:

իրեն բաժին հասած ականա պարտականությունից: 1293 թ. նա առաջին անգամ հրաժարվեց գահից հոգուտ իր եղբայր Թորոսի և դարձավ ֆրանցիսկյան վանական, ընդունելով Հովհաննես անունը: Թագ կրելուց հրաժարվելը և կրոնավորական անուն ընդունելը փաստեր են, որոնց միջոցով կարելի է հասկանալ Հեթում Բ-ի կողմից դրամ չթողարկելու պատճառը:

Հեթում Ա-ի և Լևոն Բ-ի արծաթապղնձե դրամների կատալոգ Հեթում Ա

Կատալոգում ընդգրկվել են Հեթում Ա-ի 7 դրամներ ՀՊԹ հավաքածուից, 31 դրամներ Necessian 2006-ից և 64 դրամներ համացանցից: Կատալոգում ներկայացված Լևոն Բ-ի 5 դրամներից մեկը Necessian 2006-ից է, մեկ դրամ Ժ. Քրիստեանյանի հավաքածուից և 3 դրամ համացանցից: Հեթում Ա-ի դրամները խմբավորված են ըստ դասերի՝ A, Ba, Bb, Bc: Կատարվել է կնիքների համեմատություն: Կնիքների անհատականացման համար ստեղծվել են կոդեր, որոնց համար կիրառվել են գրությունները: Դիմերեսի և դարձերեսի յուրաքանչյուր կնիքի կողք բաղկացած է դասի նշումից, ամբողջական գրությունից և տվյալ կնիքին տրված համարից: Նույն կնիքով հատված դրամների կոդերը գրված են թավատառերով:

A դաս

A.1. 0.43 գ

Gerhard Hirsch Nachfolger, Auction 308, Lot 3228, 13.02.2015.

Obv. +ՀԵԹՈՒԴ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 1 / A. AMENAYN HAYO 1**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 7-8.

A.2. 0.58 գ, 15 մմ, 6 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 212, Lot 475, 17.06.2009.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 1 / A. AMENAYN HAYO 2**

A.3. 0.62 q, 16 մմ, 6 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Mail Bid Sale 81, Lot 1256, 20.05.2009.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 2** / A. AMENAYN HAYO 3

A.4. 0.44 q, 16 մմ:

Numismatik Naumann, Auction 86, Lot 790, 02.02.2020.

A. **HET'OWM T'AGAWOR 2** / A. AMENAYN HAYO 3

A.5. 0.56 q, 17 մմ:

Savoca Numismatik, 23rd Blue Auction, Lot 1917, 24.08.2019.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / A. AMENAYN HAYOC' 1

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 16.

A.6. 0.55 q, 16 մմ:

Nercessian 2006, No.43b.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / A. AMENAYN HAYOC' 2

A.7. 0.59 q

Stack's, The Golden Horn Collection, Lot 3481, 12.01.2009.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / A. AMENAYN HAYO 1

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 1.

A.8. 0.55 q, 16 մմ:

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 121, Lot 754, 14.06.2014.

A. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / A. AMENAYN HAYO 1

A.9. 0.51 q, 15 մմ, 7 ժ:

Roma Numismatics Limited, E-Sale 29, Lot 710, 27.08.2016.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

A. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / A. AMENAYN HAYO 4

A.10. 0.51 q

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 126, Lot 546, 12.09.2015.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

A. HET'OWM T'AGAWOR 4 / A. AMENAYN HAYOC' 4

A.11. 0.54 q, 17 մմ:

Savoca Numismatik, 90th Blue Auction, Lot 1936, 28.11.2020.

A. HET'OWM T'AGAWOR 4 / A. AMENAYN HAYOC' 4

A.12. 0.45 q

Nercessian 2006, No.43c.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

A. HET'OWM T'AGAWOR 5 / A. AMENAYN HAYOC' 5

A.13. 0.39 q

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 117, Lot 729, 15.06.2013.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

A. HET'OWM T'AGAWO 5 / A. AMENAYN HAY 1

A.14. 0.56 q, 15 մմ:

Savoca Numismatik, 31st Blue Auction, Lot 1631, 25.04.2020.

A. HET'OWM T'AGAWO 5 / A. AMENAYN HAY 1

A.15. 0.57 q

https://www.vcoins.com/en/stores/aegean_numismatics

A. HET'OWM T'AGAWO 5 / A. AMENAYN HAY 1

A.16. 0.65 q, 16 մմ:

http://www.ancientarmeniancoins.com/images/cilician_coins/hetoum/hetoum-II-denier-CA2037

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

A. HET'OWM T'AGAWR 1 / A. AMENAYN HAYOC' 1

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 5.

A.17. 0.87 գ

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=166023>

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

A. HET'OWM T'AGAWR 1 / A. AMENAYN HAYOC' 3

A.18. 0.66 գ

Stack's Bowers Galleries, November 2012 Baltimore Auction, Lot 10010, 15.11.2012.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

A. HET'OWM T'AGAW 1 / A. AMENAYN HAY 2

A.19. 0.54 գ, 16,1 մմ, 3 ժ.

HMA 17941-60. Պտուկյան, նվեր, 1965.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ

A. HET'OWM T'AGA 1 / A. AMENAYN HA 1

Բ դաս

Ba ենթադաս

Ba.1. 0.65 գ

Nercessian 2006, No.01.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ Հ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ba. HET'OWM T'AGAWOR H 1 / Ba. AMENAYN HAYOC' 1

Ba.2. 0.68 գ, 16 մմ:

Nercessian 2006, No.10d.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ba. HET'OWM T'AGAWOR H 1 / Ba. AMENAYN HAYO 5

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 7, 12, 20.

Ba.3. 0.65 գ, 15 մմ:

Numismatik Naumann, Auction 58, Lot 689, 01.10.2017.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ba. HET'OWM T'AGAWOR 1 / Ba. AMENAYN HAYOC' 2

Ba.4. 0.47 գ, 16.1 մմ, 6 ժ:

HMA 17549-11. Ճևափիթյան, նվեր, 1959.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 1**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 13, 22, 23.

Ba.5. 0.58 գ, 15 մմ:

Leu Numismatik, Web Auction 7, Lot 1722, 23.02.2019.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 2**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 10, 16.

Ba.6. 0.57 գ, 15 մմ:

Savoca Numismatik, 31st Blue Auction, Lot 1630, 25.04.2020.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 3**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 14, 15, 17.

Ba.7. 0.50 գ, 15 մմ:

https://www.vcoins.com/en/stores/dmitry_markov/96/

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 5**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 2, 12, 20.

Ba.8. 0.53 գ, 14 մմ, 6 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Auction 85, Lot 115, 15.09.2010 =
Nercessian 2006, No.10a.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 6**

Ba.9. 0.51 գ, 16 մմ:

Nercessian 2006, No.10f.

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 6**

Ba.10. 0.49 գ, 15 մմ, 7 ժ:

Nercessian 2006, No.10e.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 2** / Ba. **AMENAYN HAYO 2**
Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 5, 16.

Ba.11. 0.55 գ
Münz Zentrum Rheinland, Auction 167, Lot 744, 04.09.2013.
Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 2** / Ba. **AMENAYN HAYO 4**
Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 24.

Ba.12. 0.66 գ
Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 133, Lot 725, 10.06.2017.
Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 2** / Ba. **AMENAYN HAYO 5**
Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 2, 7, 20.

Ba.13. 0.59 գ
Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 126, Lot 545, 12.09.2015.
Obv. +ՀԵԹՈՒԲ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ
Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / Ba. **AMENAYN HAYO 1**
Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 4, 22, 23.

Ba.14. 0.59 գ, 15 մմ, 4 ժ:
Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 312, Lot 286,
09.10.2013.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ
Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / Ba. **AMENAYN HAYO 3**
Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 6, 15, 17.

Ba.15. 0.46 գ, 14.7 մմ, 2 ժ:
HMA 17939-185. Պսոուկյան, նվեր, 1965.

Obv. +ՀԵԹՈՒԲ ԹԱԳԱԴՈՐ
Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ
Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 4** / Ba. **AMENAYN HAYO 3**
Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 6, 14, 17.

Ba.16. 0.60 գ, 15 մմ, 6 ժ:
Nercessian 2006, No.10b.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 5** / Ba. **AMENAYN HAYO 2**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 5, 10.

Ba.17. 0.76 գ, 15 մմ:

Numismatik Naumann, Auction 58, Lot 690, 01.10.2017.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 5** / Ba. **AMENAYN HAYO 3**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 6, 14, 15.

Ba.18. 0.53 գ, 15 մմ, 10 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 161, Lot 322, 28.03.2007.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 5** / Ba. **AMENAYN HAYO 7**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 29.

Ba.19. –.

Nercessian 2006, No.8.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 6** / Ba. **AMENAYN HAYO 10**

Ba.20. 0.52 գ

Nercessian 2006, No.25.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAWOR 7** / Ba. **AMENAYN HAYO 5**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 2, 7, 12.

Ba.21. 0.56 գ

Nercessian 2006, No.3a.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԴ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Ba. **HET'OWM T'AGAW 1** / Ba. **AMENAYN HAYOC' 3**

Ba.22. 0.52 գ

Savoca Numismatik, 30th Blue Auction, Lot 2274, 21.03.2020.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAW 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 1**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 4, 13, 23.

Ba.23. 0.50 գ, 15.8 մմ, 1 ժ:

https://www.vcoins.com/en/stores/pavlos_s_pavlou_numismatist/131/

Ba. **HET'OWM T'AGAW 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 1**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 4, 14.

Ba.24. 0.60 գ

Nercessian 2006, No.27.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAW 1** / Ba. **AMENAYN HAYO 4**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 11

Ba.25. 0.69 գ

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 111, Lot 737, 10.12.2011.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAW 1** / Ba-b. **AMENAYN HAYO 8**

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ Bb ենթադաս, № 8-10.

Ba.26. –

Nercessian 2006, No.30a.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՅ

Ba. **HET'OWM T'AGAW 1** / Ba. **AMENAYN HAYC' 1**

Ba.27. 0.45 գ

Stack's Bowers Galleries, November 2012 Baltimore Auction, Lot 22065, 15.11.2012

Obv. +ՀԵԹՈՒԴ ԹԱԳԱԻ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAW 2** / Ba. **AMENAYN HAYO 9**

Ba.28. 0.55 գ, 16 մմ:

Nercessian 2006, No.2.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAOR 1** / Ba. AMENAYN HAYOC' 4

Ba.29. 0.58 գ, 15 մմ:

Solidus Numismatik, Auction 21, Lot 785, 04.11.2017.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Ba. **HET'OWM T'AGAOR 1** / Ba. AMENAYN HAYO 7

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ № 18

Bb ենթադաս

Bb.1. 0.62 գ:

Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 182, Lot 5719, 14.10.2009.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Bb. AMENAYN HAYOC' 1

Bb.2. 0.69 գ, 15 մմ:

Savoca Numismatik, 32nd Blue Auction, Lot 1968, 23.05.2020.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Bb. AMENAYN HAYOC' 1

Bb.3. 0.52 գ, 16 մմ:

Nercessian 2006, No.5.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Bb. AMENAYN HAYOC' 2

Bb.4. 0.62 գ, 15 մմ:

Solidus Numismatik, Auction 19, Lot 917, 23.09.2017.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Bb. AMENAYN HAYO 1

Bb.5. 0.54 գ:

Solidus Numismatik, Auction 27, Lot 1237, 19.01.2017.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 1** / Bb. AMENAYN HAYO 1

Bb.6. –.

Münzen & Medaillen GmbH (DE), Auction 47, Lot 649, 23.05.2019.

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 1 / Bb. AMENAYN HAYO 1

Bb.7. 0.65 գ:

Nercessian 2006, No. 7:

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ՝

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 1 / Bb. AMENAYN HAYO՝ 1

Bb.8. 0.45 գ, 14.6 մմ, 6 ժ:

HMA 19032-149. Մազլուսյան, նվեր, 1980:

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 2 / Ba-b. AMENAYN HAYO 8

Դարձերեսի նույն կնիքը՝ Ba ենթադաս, № 26.

Bb.9. 0.66 գ, 16 մմ, 10 ժ:

Roma Numismatics Limited, E-Sale 77, Lot 1574, 26.11.2020.

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 2 / Ba-b. AMENAYN HAYO 8

Bb.10. 0.60 գ:

Münzen & Medaillen GmbH (DE), Auction 47, Lot 650, 23.05.2019.

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 2 / Ba-b. AMENAYN HAYO 8

Bb.11. 0.37 գ, 14 մմ, 3 ժ:

Leu Numismatik, Web Auction 2, Lot 965, 03.12.2017.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 3 / Bb. AMENAYN HAYO 2

Bb.12. 0.55 գ, 15 մմ, 1 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 161, Lot 323, 28.03.2007.

Bb. HET'OWM T'AGAWOR 3 / Bb. AMENAYN HAYO 2

Bb.13. 0.55 գ, 15 մմ, 1 ժ:

Savoca Numismatik, 90th Blue Auction, Lot 1936, 28.11.2020.

Bb. HET

'OWM T'AGAWOR 3 / Bb. AMENAYN HAYO 2

Bb.14. 0.76 գ, 17 մմ:

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=166060>.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / Bb. **AMENAYN HAYO 2**

Bb.15. 0.62 գ:

Nercessian 2006, No.9.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 3** / Bb. **AMENAYN HAYO 2**

Bb.16. - գ, 16 մմ:

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=133429>.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 4** / Bb. **AMENAYN HAYOC' 2**

Bb.17. 0.52 գ:

Nercessian 2006, No.23b.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 5** / Bb. **AMENAYN HAY 1**

Bb.18. 0.58 գ

Stephen Album Rare Coins, Auction 23, Lot 2053, 10.09.2015.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 5** / Bb. **AMENAYN HAY 1**

Bb.19. 0.64 գ, 15 մմ, 11 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 294, Lot 220, 16.01.2013.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. + ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 6** / Bb. **HET'OWM T'AGAW 1**

Bb.20. 0.53 գ:

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 107, Lot 743, 11.12.2010.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Rev. + ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 7** / Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 1**

Bb.21. 0.57 q:

Nercessian 2006, No.16a.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 8** / Bb. **AMENAYN HAYO 3**

Bb.22. 0.62 q, 15 մմ, 10 ժ:

Nercessian 2006, No.16b.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 8** / Bb. **AMENAYN HAYO 3**

Bb.23. 0.64 q, 2 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Mail Bid Sale 79, Lot 1359, 17.09.2008.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 9** / Bb. **AMENAYN HAYO 4**

Bb.24. 0.52 q, 15 մմ:

Numismatik Naumann, Auction 57, Lot 851, 03.09.2017.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 10** / Bb. **AMENAYN HAYO 5**

Bb.25. 0.52 q, 15 մմ, 6 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 343, Lot 685, 28.01.2015.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 11** / Bb. **AMENAYN HA 1**

Bb.26. 0.63 q:

Nercessian 2006, No.24.

Bb. **HET'OWM T'AGAWOR 11** / Bb. **AMENAYN HA 1**

Bb.27. 0.55 q, 15 մմ:

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=140115>.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. + ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲՈՐ

Bb. HET'OWM T'AGAW 1 / Bb. HET'OWM T'AGAWOR 2

Bb.28. 0.69 q, 15 ሺህ:

Nercessian 2006, No.42.

Obv. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁት

Rev. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁትቢር

Bb. HET'OWM T'AGAW 2 / Bb. HET'OWM T'AGAWOR 3

Bb.29. 0.56 q, 13 ሺህ:

Savoca Numismatik, 1st Blue Auction, Lot 1427, 23.09.2017.

Obv. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁት

Rev. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁትቢር

Bb. **HET'OWM T'AGAW 3** / Bb. AMENAYN HA 2

Bb.30. –:

Münzen & Medaillen GmbH (DE), Auction 47, Lot 648, 23.05.2019.

Rev. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁት

Bb. **HET'OWM T'AGAW 3** / Bb. HET'OWM T'AGAW 2

Bb.31. 0.59 q, 15 ሺህ, 4 ቶ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 312, Lot 286, 09.10.2013.

Rev. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁት

Bb. **HET'OWM T'AGAW 3** / Bb. **HET'OWM T'AGAW 3**

Bb.32. 0.57 q, 14 ሺህ, 3 ቶ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 294, Lot 218, 16.01.2013.

Bb. **HET'OWM T'AGAW 3** / Bb. **HET'OWM T'AGAW 3**

Bb.33. 0.63 q, 16 ሺህ:

Savoca Numismatik, 90th Blue Auction, Lot 1933, 28.11.2020.

Rev. + ረፍፅብቱህ ጸሐፍሁት

Bb. **HET'OWM T'AGAW 3** / Bb. HET'OWM T'AGA 1

Bb.34. 0.69 q, 15 ሺህ:

Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, eLive Auction 31, Lot 390, 29.10.2014.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԲ

Rev. + ՀԵԹՈՒՄ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGAW 4** / Bb. AMENAYN HAYO 7

Bb.35. 0.57 գ, 15 մմ:

Nercessian 2006, No.35.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGAOR 1** / Bb. AMENAYN HAYO 9

Bb.36. –:

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=127048>.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՈՐ ՀԱ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR HA 1** / Bb. AMENAYN HAY 8

Bb.37. 0.62 գ, 15 մմ, 8 ժ:

Roma Numismatics Limited, E-Sale 18, Lot 1254, 27.06.2015.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 1** / Bb. AMENAYN HAY 2

Bb.38. 0.53 գ:

Stephen Album Rare Coins, Auction 33, Lot 1899, 17.01.2019.

Bb. **HET'OWM T'AGOR 1** / Bb. AMENAYN HAY 2

Bb.39. 0.50 գ:

Nercessian 2006, No.12.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 1** / Bb. AMENAYN HAYO 4

Bb.40. 0.46 գ, 13.9 մմ, 5 ժ:

https://www.vcoins.com/en/stores/pavlos_s_pavlou_numismatist/

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 2** / Bb. AMENAYN HAY 6

Bb.41. 0.56 գ, 15 մմ:

Nercessian 2006, No.40a.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 2** / Bb. AMENAYN HAY 7

Bb.42. 0.60 գ:

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 123, Lot 508, 06.12.2014.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 3** / Bb. AMENAYN HAYO 10

Bb.43. 0.55 գ, 15.7 մմ, 9 ժ:

https://www.vcoins.com/en/stores/pavlos_s_pavlou_numismatist

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 3** / Bb. AMENAYN HAYO 11

Bb.44. 0.44 գ, 14.7 մմ, 12 ժ:

https://www.vcoins.com/en/stores/pavlos_s_pavlou_numismatist

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 4** / Bb. AMENAYN HAY 3

Bb.45. 0.48 գ, 16 մմ:

Nercessian 2006, No.23a.

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 4** / Bb. AMENAYN HAY 5

Bb.46. 0.62 գ, 15 մմ, 10 ժ:

Nercessian 2006, No.39a.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bb. **HET'OWM T'AGOR 5** / Bb. AMENAYN HAY 4

Bb.47. 0.50 գ, 15 մմ, 10 ժ:

Nercessian 2006, No.39b.

Bb. **HET'OWM T'AGOR 5** / Bb. AMENAYN HAY 4

ԲՇ ԵՆԹԱՊԱՍ

Bc.1. 0.58 Գ, 15 մմ:

Nercessian 2006, No.4a.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻ

Rev. +[ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ]

Bc. **HET'OWM T'AGAW 1** / Bc. [AMENAYN HAYOC' ?]

Bc.2. 0.54 Գ:

Jean Elsen & ses Fils S.A., Auction 136, Lot 466, 24.03.2018.

Rev. + ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Bc. **HET'OWM T'AGAW 1** / Bc. AMENAYN HAY 2

Bc.3. 0.48 Գ, 15.2 մմ, 7 Ժ:

HMA 18391-1. Փղաղյան, նվեր, 1971.

Rev. + ԱՄԵՆԱՅՆ [..]

Bc. **HET'OWM T'AGAW 1** / Bc. AMENAYN [..]

Bc.4. 0.58 Գ, 15.4 մմ, 7 Ժ:

HMA 17939-186. Պտուկյան, նվեր, 1965.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ

Bc. **HET'OWM T'AGAOR 1** / Bc. AMENAYN HA 1

Bc.5. 0.63 Գ, 15 մմ:

Nercessian 2006, No. 34b.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ

Bc. **HET'OWM T'AGAOR 2** / Bc. AMENAYN HA 1

Bc.6. 0.63 Գ, 15.0 մմ, 4 Ժ:

HMA 18391-2. Փղաղյան, նվեր, 1971.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ

Bc. **HET'OWM T'AGAOR 3** / Bc. AMENAYN HA 2

Bc.7. 0.69 Գ, 15 մմ:

Nercessian 2006, No.41.

Obv. +ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԻ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ Հ

Bc. HET'OWM T'AGW 1 / Bc. AMENAYN H 1

Լևոն Բ

1. 0.50 գ, 15 մմ:

Savoca Numismatik, 33rd Silver Auction, Lot 385, 12.05.2019.

Obv. +ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

LEWON T'AGWOR 1 / AMENAYN HAY 1

2. 0.63 գ, 17 մմ, 9 ժ:

Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 212, Lot 474,
17.06.2009.

LEWON T'AGWOR 1 / AMENAYN HAY 1

3. 0.66 գ, 15 մմ:

Savoca Numismatik, 90th Blue Auction, Lot 1934, 28.11.2020.

Obv. +ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

LEWON T'AGWOR 2 / AMENAYN HAY 2

4. 0.54 գ, 15 մմ:

Nercessian 2006, No.21.

Obv. +ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱԲՈՐ (?)

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

LEWON T'AGWOR 3 / AMENAYN HAY 2

5. 0.4 գ, 14 մմ:

J. Christianian coll.

Obv. +ԼԵԻՈՆ ԹԱ[Գ]ԱԲՈՐ

Rev. +ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

LEWON T'AGWOR 4 / AMENAYN HAY 3

HETHOUM II OR HETHOUM I ?

Ruben Vardanyan

SUMMARY

This paper presents a comprehensive study of silver, billon and copper coins bearing the name Hethoum, which leads to the following conclusions:

a. Hetum II did not issue any coins. The following types were mistakenly attributed to him: billons with the facing bust of the king and a two-barred cross; billons with a facing bust of the king and a cross with equal bars; coppers with a facing head of the king and a two-barred cross; coppers with a seated figure and a cross with equal bars.

b. All coins with the name Hethoum were issued only under the reign of Hethoum I, during the years 1226-1268/9.

Hethoum II was the only one in the whole series of Kilikian kings who refused to be crowned, which is mentioned in Armenian and foreign sources, and in 1293 had become a Franciscan monk, taking the name Hovhannes. Refusing to wear a crown and adopting a religious name explain the reason why Hethoum II did not issue coins.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մաթևոսյան 1984 – Մաթևոսյան, Ա. Ս., *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԳ դար)*, Երևան:

Սիպիլեան 1892 – Սիպիլեան, հ. Ա., *Դասատորություն Ռուբենեան դրամոց*, Վիեննա:

Տեր-Պետրոսյան 2007 – Տեր-Պետրոսյան Լ., *Խաչակիրները և հայերը*, հտ. Բ, Երևան:

Bedoukian 1957 – Bedoukian P. Z., The Biligual Coins of Hetoum I (1226-1270), King of Cilician Armenia, *Museum Notes*, Vol. VII, pp. 219-230.

Bedoukian 1981 (1958) – Bedoukian P. Z., Two Hoards of Hetoum Zabel Trams, *Selected Numismatic Studies by Paul Z. Bedoukian*, pp. 26-62 (Reprinted from *Museum Notes VIII, The American Numismatic Society*, 1958, pp. 145-180).

Bedoukian 1979 – Bedoukian, P. Z., *Coinage of Cilician Armenia*, Connecticut.

- Cahen 1968** – Cahen C., *Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, London, 1968.
- Christianian 2012** – Christianian, J. A., Seljuk Overstrike of Kaika'us II and a New Kardez Type for Hetoum I of Cilician Armenia, *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 8, pp. 81-87.
- Nercessian 2000 (1983)** – Nercessian, Y. T., Attribution and Dating of Armenian Bilingual Trams, *Armenian Numismatic Studies I*, pp. 279-311 (Originally published in *Armenian Numismatic Society, Special Publication*, No. 2, 1983, Los Angeles).
- Nercessian 2000 (1998)** – Nercessian, Y. T., Armenian Bilingual Half Trams, *Armenian Numismatic Studies I*, pp. 312-321 (Originally published in *Armenian Numismatic Journal*, Vol. XXIV, 1998, No. 3, pp. 17-23).
- Nercessian 2009 (2006)** – Nercessian T., Billons of king Hetum II, *Armenian Numismatic Studies II*, pp. 271-282 (Original version published in *Armenian Numismatic Journal*, Vol. 2, No. 2, 2006, pp. 23-30).
- Nercessian 2008** – Nercessian, Y. T., *Catalogue of Armenian Coins*, Los Angeles, 2008.
- Yildiz 2005** – Yildiz S. N., Reconceptualizing the Seljuk-Cilician Frontier: Armenians, Latins, and Turks in Conflict and Alliance during the Early Thirteenth Century, in: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, Turnhout.

Ռ. Վարդանյան

Հերթում II, թե՛ Հերթում I

Նկ. 1.

Հերթում I-Կայ Քոբադ I

ՀՊԹ 16398, դրամ¹

ՀՊԹ 17939-65, դրամ

կես դրամ²

Հերթում I

ՀՊԹ 15532-28

ՀՊԹ 18390-62

ՀՊԹ 18390-93

¹ Այստեղ և հաջորդիվ՝ Հայաստանի պատմության թանգարան (ՀՊԹ) և դրամագիտության բաժնի գույքային համարը:

² Nomos, Auction 18, lot 390, 05.05.2019, silver 18.5 mm, 1.37 g, 1h.

Նկ. 2.

Հեթում I-Կայ Քոբաղ I-ի շրջանի երեք տարբեր թողարկումներում ձեռագրի նույնականությունը հավաստող օրինակներ:

(ՀԵԹՈՒՄԹԱԳԱԻՈ)ՐՀԱ(ՅՈՑ)

ՀՊԹ 16389

ՀՊԹ 5357

ՀՊԹ 18393-362

(ՀԵԹՈՒՄԹԱԳ)ԱԻՈ(ՐՀԱՅՈՑ)

ՀՊԹ 17939-65

ՀՊԹ 15532-28

ՀՊԹ 17939-65

ՀՊԹ 15532-28

(ՇԻՆԵԱԼ)ԻՔԱ(ՂԱՔՆԻՍԻՍ)

ՀՊԹ 15532-28

ՀՊԹ 18096-17

ՀՊԹ 18390-93

Նկ. 3.

Հեթում I-Կայ Խոսրով II («Հեթում-Կայ Քոբադի» ոճ)

Հիշ. 635=1236/7 թ.³

Հիշ. 639=1240/1 թ.,
ՀՊԹ 17939-63

Հիշ. 639=1240/1 թ.,
CAC 780

Կենդրամ⁴

Նկ. 4.

Հեթում I-Կայ Խոսրով II («Հեթում-Կայ Խոսրովի» ոճ)

ՀՊԹ 15521-17

ՀՊԹ 12204

ՀՊԹ 18798-18,
Կենդրամ

³ Spink, Auction 14038, lot 326, 02.12.2014, 2.76 g.

⁴ Classical Numismatic Group, Inc., Electronic Auction 165, lot 296, 30.05.2007, 1.24 g, 19 mm, 4 h.

Հեթում I

ՀՊԹ 17620-37

ՀՊԹ 19373-3

Հեթում I-Գայ-Խոսրով I-ի շրջանի արձաթե և պղնձե թողարկումներում ձեռագրի նույնականությունը հավաստող օրինակներ:

ՀԵԹ(ՈՒՄԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅՈՑ)

ՀՊԹ 17939-64

ՀՊԹ 19373-3

ՀՊԹ 17939-64

ՀՊԹ 19373-3

(ՀԵԹՈՒՄԹԱԳԱԻՈՐՀԱՅ(ՈՑ)

ՀՊԹ 18798-10

ՀՊԹ 19041-2

ՀՊԹ 18798-10

ՀՊԹ 19041-2

Նկ. 5.

«Հեթում-Կայ Քոբադ»-ի ոճ

Հեթում I-Կայ Քոբադ I
ԱԿՏ 7

Հեթում I-Կայ Քոբադ I
ՀՊԹ 18981-17

Հեթում I-Կայ Քոբադ I
ՀՊԹ 17939-65

Հեթում I
ՀՊԹ 18075-4

Հեթում I
ՀՊԹ 19181-4

Հեթում I
ՀՊԹ 18393-152

Հեթում I
ՀՊԹ 18393-227

Հեթում I
ՀՊԹ 18393-229

Հեթում I
ՀՊԹ 17550-111

Հեթում I
ՀՊԹ 18393-378

Հեթում I-Կայ Խոսրով II («Հեթում-Կայ Քոբադի» ոճ), ՀՊԹ 17939-63

«Հեթում-Կայ Խոսրով»-ի ոճ

Հեթում I-Կայ Խոսրով II
ՀՊԹ 18798-14

Հեթում I
ՀՊԹ 19373-3

Հեթում I
ՀՊԹ 18523-2

Նկ. 6.

Հեթում I-Կայ Խոսրով II
ՀՊԹ 18798-10

Հեթում I
ՀՊԹ 18390-46

Հեթում I-Զաբել
ՀՊԹ 17931-3

Նկ. 7.

Հեթում I-Զաբել, Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18392-203

ՀՊԹ 17619-58

ՀՊԹ 18392-251

Նկ. 8.

Հեթում I, Արծաթ. Դրամ

Լևոն II, Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18392-416

ՀՊԹ 17619-32

Նկ. 9.

Հեթում I, Պղինձ

ՀՊԹ 17550-86

ՀՊԹ 18390-98

JC 1256⁵

acsearch 17.01.2019⁶

Նկ. 10.

10.1 Կատ. A.4⁷

10.2 Կատ. Ba.6

10.3 Կատ. Bb.11

Նկ. 11.

Կատ. Bb.16

Կատ. Bb.9

Կատ. Bb.33

Կատ. Bb.36

Նկ. 12.

Կատ. Bc.4

Կատ. Bc.6

Կատ. Bc.2

⁵ Christianian 2012.

⁶ Stephen Album Rare Coins, Auction 33, lot 1901, 17.01.2019.

⁷ Արծաթադրամների համարակարգը տրված է ըստ հորվածի վերջում գտնվող կատալոգի:

Նկ. 13.

Հեթում I-Ջաբել. Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 17619-58

ՀՊԹ 18392-367

ՀՊԹ 18392-303

Հեթում I. Արծաթապղինձ

Կատ. A. 15

Կատ. A. 19

Նկ. 14.

Հեթում I-Ջաբել. Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18392-251

ՀՊԹ 18392-327

ՀՊԹ 18389-115

Լևոն II. Արծաթ.
Դրամ

ՀՊԹ 17619-32

Հեթում I. Արծաթապղինձ

Կատ. Bc. 6

Կատ. Bc. 2

Կատ. Bc. 4

Լևոն II.
Արծաթապղինձ

Կատ. 1

Նկ. 15.

Լևոն II. Արծաթապղինձ

Կատ. 1

Կատ. 2

Կատ. 5

Նկ. 16.

Հեթում I-Չաբեկ, Արծաթ. Դրամ

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱԻՈՐ Հ
ՀՊԹ 18392-416

Հեթում I-Չաբեկ, Արծաթապղինձ

ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՈՐ / ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ
Կատ. Bc.4

Լևոն II, Արծաթ. Դրամ

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԻՈՐ Հ
ՀՊԹ 17619-32

Լևոն II, Արծաթապղինձ

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԻՈՐ / ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ
Կատ. I

Նկ. 17.

Հեթում I-Չաբեկ,
Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18392-354

Հեթում I
Արծաթապղինձ

Կատ. A.11

Հեթում I
Պղինձ

ՀՊԹ 17550-86

Նկ. 18.

Հեթում-Ջաբել I
Արծաթ. Դրամ

Հեթում I
Արծաթապղինձ

Հեթում I
Պղինձ

ՀՊԹ 17382-5

ՀՊԹ 18392-230

Կատ. Ba.12

ՀՊԹ 17620-49

Նկ. 19.

Հեթում I-Ջաբել. Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18602-37

ՀՊԹ 17619-66

ՀՊԹ 18392-216

ՀՊԹ 18392-448

ՀՊԹ 18392-251

ՀՊԹ 17939-78

Հեթում I. Արծաթապղինձ

Կատ. Ba. 30

Կատ. Bb. 37

Կատ. Bc. 4

Հեթում I. Պղինձ

ՀՊԹ 19181-5

ՀՊԹ 18393-409

ՀՊԹ 18393-398

(ՀԵԹՈՒՄ)ՍԹԱ(ԳԱԻՈՐՀԱՅՈՑ)

Հեթում I-Զաբել. Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18389-116

Կատ. A.2

Կատ. Bb.4

Հեթում I. Արծաթապղինձ

Հեթում I. Պղինձ

ՀՊԹ 18393-420

ՀՊԹ 19041-4

ՀՊԹ 18390-98

(ՀԵԹՈՒՄԹ)ԱԳԱ(ԻՈՐՀԱՅՈՑ)

Հեթում I-Զարեկ Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18981-253

ՀՊԹ 18392-253

ՀՊԹ 20007-2

ՀՊԹ 17382-5

Հեթում I. Արծաթապղինձ

Կատ. A.7

Կատ. Ba.12

(ՀԵԹՈՒՄԹԱԳԱԻՈՐՀ)ԱՅ(ՈՑ)

Հեթում I-Զարեկ Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18389-109

ՀՊԹ 18392-229

Հեթում I. Արծաթապղինձ

Կատ. Ba. 22

Կատ. Bb. 43

Լևոն II.
Արծաթապղինձ

Levon. Կատ. 3

Նկ. 20.

Հեթում I

Լևոն II

Նկ. 21.

Հեթում I-Զաբել
Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18981-183

Հեթում I
Պղինձ

ՀՊԹ 18728-53

Լևոն II
Արծաթ. Դրամ

ԵՇ 698

Նկ. 22.

ՀՊԹ 18392-267

ՀՊԹ 18981-259

Նկ. 23.

Հեթում I-Զաբել. Արծաթ. Դրամ

ՀՊԹ 18392-340

ՀՊԹ 17939-94

ՀՊԹ 18392-386

ՀՊԹ 18981-230

Հեթում I. Արծաթադրինձ

Կատ. Ba.6

Կատ. Bb.14

Կատ. Bb.9

Կատ. Bb.24

Հեթում I. Պղինձ

ՀՊԹ 18390-99

Հեթում I-ի և Լևոն II-ի արծաթապղնձե դրամների կատալոգ

Հեթում I

A դաս

A.1

A.2

A.3

A.4

A.5

A.6

A.7

A.8

A.9

A.10

A.11

A.12

A.13

A.14

A.15

A.16

A.17

A.18

A.19

В Һаа
Ва Һһһһһһ

Ba.1

Ba.2

Ba.3

Ba.4

Ba.5

Ba.6

Ba.7

Ba.8

Ba.9

Ba.10

Ba.11

Ba.12

Ba.13

Ba.14

Ba.15

Ba.16

Ba.17

Ba.18

Ba.19

Ba.20

Ba.21

Ba.22

Ba.23

Ba.24

Ba.25

Ba.26

Ba.27

Ba.28

Ba.29

ԲԵ ԵՆԹԱՂԱՍ

Bb.1

Bb.2

Bb.3

Bb.4

Bb.5

Bb.6

Bb.7

Bb.8

Bb.9

Bb.10

Bb.11

Bb.12

Bb.13

Bb.14

Bb.15

Bb.16

Bb.17

Bb.18

Bb.18

Bb.19

Bb.21

Bb.22

Bb.22

Bb.23

Bb.25

Bb.26

Bb.27

Bb.27

Bb.29

Bb.30

Bb.31

Bb.32

Bb.33

Bb.34

Bb.35

Bb.36

Bb.37

Bb.38

Bb.39

Bb.40

Bb.41

Bb.42

Bb.43

Bb.44

Bb.45

Bb.46

Bb.47

Եւ Ենթադրաւ

Bc.1

Bc.2

Bc.3

Bc.4

Bc.5

Bc.6

Bc.7

Լևոն II

1

2

3

4

5

